

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922)

Osman GÜMAN*

Genel Bakış

Ortaya çıkışından günümüze değin yüzlerce eser yazılan ilmihal literatürü hakkında 2000'li yıllara kadar ilahiyat fakültelerinde yapılan akademik bir çalışma yok gibidir. 2000'li yıllardan bu yana ise genel olarak ilmihal literatürü hakkında dönem ve şahıs eksenli akademik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu literatüre ilişkin yapılan en genel çalışmalar, Hatice Kelpetin Arpaguş'un makalesi ile bu makalenin özeti mahiyetinde olan, *DİA*'daki "İlmihal" maddesidir.¹ Mediha Aynacı'nın Osmanlı erken dönemi ile ilgili doktora tezi, Ramazan Bozkurt ve Hasan Kurt'un Cumhuriyet dönemiyle ilgili yüksek lisans tezleri, belirli bir döneme ait olan ilmihallerin incelendiği çalışmalardır.² Osman Güman, Fatma Gül Altun, Lubjana Saliaj ve Nur İlkay Cerrah'ın yüksek lisans tezleri ise belirli bir ilmihalin ayrıntılı olarak incelendiği çalışmalardır.³ Sinan Okur'un çalışması ise modern dönemde

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Hatice K. Arpaguş, "İlmihal", *DİA*, 2000, c. 22, s. 139-141; a.mlf., "Bir Telif Türü Olarak İlmihal: Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu", *MÜİF Dergisi*, 2002/1, sy. 22, s. 25-56.

2 Mediha Aynacı, "Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fıkhi Yönden Değerlendirilmesi", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009, vii+174 s.; Ramazan Bozkurt, "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006, ix+221 s.; Hasan Kurt, "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarının İtikadi Konulara Yaklaşımı (1923-1965)", Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 1998, vii+92 s.

3 Osman Güman, "XIX. Yüzyılda Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhi", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2000, vi+108 s.; Fatma Gül Altun, "Kutbuddin İznikî'nin Mukaddimesi ve Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali'nin Mukayesesi", Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2012, xi+107 s.; Lubjana Saliaj, "Mızraklı İlmihal ile Arnavutça Bir İlmihalin Mukayesesi", Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, x+133 s.; Nur İlkay Cerrah, "Son Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü'n-necât, Musahhah Dürr-i Yektâ ve İlmihal'in Değerlendirme ve Latinizesi", Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010, vi+213 s.

çocuklara ilmihal bilgilerini öğretmek amacıyla hazırlanan *Ev Okulu: İlmihal (1-3)* adlı ilmihal setinin öğretim teknikleri açısından incelendiği bir çalışmadır.⁴

Bu araştırmalarla Osmanlı kuruluş dönemi ve Cumhuriyet dönemi ilmihal literatürü büyük oranda aydınlatılmış olup Tanzimat dönemi ilmihalleri hakkında ise türleri ve tipik özellikleri açısından etraflı bir araştırma henüz yapılmamıştır. İlmihale dair bazı akademik araştırmalarda Tanzimat dönemine ait başlıca ilmihallerin isimleri sıralanıyorsa da bu dönemde telif edilen ilmihallerin tam dökümünü içeren bir çalışma mevcut değildir. Bu makalede Tanzimat döneminden Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen sürede oluşan ilmihal literatürü bir sınıflandırmaya tabi tutulacak, değerlendirmeye değer görülen bazı ilmihaller hakkında tanıtıcı bilgiler verilecek ve yapılacak akademik araştırmalara bir malzeme sunmak amacıyla bu dönemde telif edilen ilmihale ilişkin literatürün dökümü çıkarılacaktır.

Tanzimat dönemi ilmihallerine geçmeden önce ilmihal teriminin neye işaret ettiği ve ilmihal literatürünün ne şekilde oluştuğuna dair özet bir bilgi verilmesi yerindedir. “İlim” ve “hâl” kelimelerinden oluşan bir isim tamlaması olan “ilmihal” kelimesi, Arap dilinde “durum bilgisi” demektir. Arap dilinde telif edilen klasik dönem eserlerinde temel dinî bilgiler alanına işaret eden bazı kullanımları mevcut ise de⁵ *ilmü'l-hâl* tamlaması, Arap dilinde bir terim haline gelememiş; Türkçede ise “ilmihâl” formunda tek kelimeye dönüşerek “İslam dininin itikat, ibadet ve ahlâk alanına ait temel bilgiler bütünü” anlamında terimleşmiştir.⁶ Daha sonra bu konuda yazılan eserler de -adı ilmihal olsun veya olmasın- ilmihal olarak nitelenmiştir.

Arapçada Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (v. 983) *Mukaddimetü's-salât*'ı, İbnü'l-Hümmam'ın (v. 1457) *Zâdu'l-fakîr*'i ve Şürünbülâlî'nin (v. 1659) *Nûru'l-izâh*'ı gibi temel dinî bilgileri içermesi sebebiyle ilmihal nitelemesine seza olan pek çok eser mevcut ise de, “ilmihâl” adıyla eser yazma geleneği Osmanlı medeniyetine ve Türk diline mahsustur. Osmanlı dönemindeki ilk ilmihal örneklerinin mukaddimelerinde geçen ifadelere göre⁷ bu gelenek, ergenliğe adım atan çocuklara ilk dinî bilgileri

4 Sinan Okur, “Ailede Din Eğitime Yönelik Bir Materyalin İncelenmesi: Ev Okulu İlmihal Kitapları Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011, xi+99 s. Söz konusu eğitim seti için bkz. *Ev Okulu İlmihal 1-2-3*, İstanbul: Edam Yayınları, 2007-2008 (eserin ilk ve son kitapları Alpaslan Durmuş-Hatice Işlak, ikincisi ise bu iki yazarla birlikte Dudu Ekinci tarafından yazılmıştır).

5 Bu kullanımlar için bkz. Güman, “XIX. Yüzyılda Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhı”, s. 28-31; Arpağuş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal: Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”, s. 28.

6 Esasen İslam dininin inanç, amel ve ahlâk esasları anlamında terimleşen ilmihal kelimesi, son dönemde anlam genişlemesine uğrayarak *Pozitivizm İlmihâli, İlâveli İlmihâl-i Tıbbî ve Bektaşî İlmihali* adlı eserlerde olduğu gibi, “bir mezhebin, meşrebin, ideolojinin veya bilim dalının esasları” anlamı da kazanmıştır.

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. Aynacı, “Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri”, s. 75-79.

öğretmek ve gündelik işleriyle meşgul olan geniş halk kesiminin temel dinî bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıkmıştır. Şemseddin Sami'nin (v. 1904) ilmihal kelimesini “akâidin kavaid-i esasiye ve ibtidaiyesi ile namaz, abdest vesair muamelât-ı diniyeyi *çocuklara* öğretmeye mahsus kitap”⁸ şeklinde açıklamasına bakılırsa Osmanlı'nın son döneminde ilmihal literatürünün temel ve değişmez muhatap kitlesinin çocuklar olduğu söylenebilir. Nitekim Tanzimat döneminin başlangıcından I. Meşrutiyetin sonuna kadar ilk ve orta dereceli okullarda temel dinî bilgileri öğretmek amacıyla yazılan ders kitaplarının “ilmihal” adını taşıyor olması da bunu göstermektedir.

Osmanlı döneminde ilmihal konularını ele alan Türkçe, Arapça ve Farsça pek çok kitap mevcuttur.⁹ Ancak ilmihal kelimesi bir eser adı olarak ilk kez, müellifi bilinmeyen ve bazı araştırmacılar tarafından XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı tahmin edilen¹⁰ *Mızraklı İlmihal* adlı eserde kullanılmıştır. Bu eser, Osmanlı döneminde uzun yıllar halkın dinî konularda temel referansı olmuş, eski ve yeni harflerle pek çok kez basılmıştır. Gerek ilmihal adını taşıyan ilk eser olması, gerekse de çok geniş bir kitleye hitap etmesi sebebiyle yazılışından bugüne değin eski ve yeni harflerle defalarca istinsah edilen ve basılan bu eser ile Birgivi Mehmed Efendi'nin (v. 1573) *Vasiyetname*'sinin ilmihal geleneğinin oluşumuna katkısı çok büyüktür.¹¹

İlk ilmihal örnekleri, ergenliğe adım atan Müslüman çocuklarının ilk dinî yükümlülükleri olan namaza dair yazılmış küçük risaleler iken daha sonra diğer ibadetler, inanç esasları ve pratik ahlâk bilgileri de eklenerek ilmihal eserlerinin kapsamı genişletilmiştir. Osmanlı ilmihal geleneğinde ilmihal adını taşıyan eserlerin büyük kısmı bu konularla sınırlı ve küçük hacimli eserlerdir. Buna karşın Mehmed Zihni Efendi'nin (v. 1913) *Nimet-i İslam*'ı ile Hacı Reşid Paşa'nın (v. 1918) *Din-i Mübîn-i İslam*'ı gibi aile hukukunu içeren ve Ahmed Hamdi Akseki'nin (v. 1951) *Din Dersleri* gibi ahlâki ayrıntılı bir biçimde ele alan büyük ilmihaller de yok değildir.

Genel olarak Osmanlı dönemi ilmihal literatürüne ilişkin önemli bir husus, Birgivi'nin (v. 1573) *Vasiyetname*'si, Kadızade'nin (v. 1783) *Vasiyetname Şerhi* ve *Mızraklı İlmihal* vb. birkaç kitap haricinde ilmihallerin hemen tamamının Tanzimat dönemi sonrasında yazılmış olması ve bunların da genelinin ders kitabı olmasıdır. Tanzimat sonrasında kaleme alınan ilmihallerin geneli, aralarında halka yönelik birkaç eser olmakla birlikte; ilk ve orta dereceli okullarda temel dinî bilgileri öğretmek amacıyla hazırlanmış ders kitaplarıdır. Bu olgu, günümüzde büyük oranda Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihal*'ne bağlı olarak oluşan

8 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317, s. 947.

9 Bu eserler için bkz. Aynacı, “Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri”, s. 54-65.

10 Bkz. Arpağuş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal”, s. 52.

11 *Mızraklı İlmihal* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Kamil Yaşaroğlu, “Mızraklı İlmihal”, *DİA*, 2005, c. 30, s. 5-6; Saliş, “Mızraklı İlmihal ile Arnavutça Bir İlmihalin Mukayesesi”, s. 10.

ilmihal algısı ile örtüşmez; çünkü bu yanlış ve/ya eksik algıya göre bir ilmihalin popülerlik vasfı, ders kitabı olmasının önündedir.

Tanzimatın ilanından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar geçen seksen yılı aşkın sürede (1839-1922) "ilmihâl", "malumât-ı diniyye", "ulûm-i diniyye" vb. adlar taşıyan 200'e yakın kitap yazılmıştır.¹² Cumhuriyetin kurulmasından bugüne kadar da yine irili ufaklı 200 civarında ilmihalin yazıldığı dikkate alındığında yaklaşık 80 yıllık bir sürede bu kadar ilmihal yazılması abartılı görülmeyebilir. Ancak bu ilmihallerin -birkaçı hariç- I. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönemde; yani 47 yıllık kısa bir zaman diliminde kaleme alındığı düşünülürse bu, hayli abartılı bir rakamdır. İlmihal sayısındaki bu şişmeyi tetikleyen başlıca sebepler şunlardır: Tanzimat sonrasında ibtidâî, rüşdiye, idadî, sultanî ve dâru'l-muallimîn gibi Batı tarzı yeni okullar açılınca eğitim materyali ihtiyacı baş göstermiştir. Bu ihtiyacı karşılamak için evvel emirde *Dürr-i Yektâ* gibi popüler ilmihaller kullanılmış, bunların ders kitabı olmaya elverişsiz olduklarının anlaşılması üzerine ders kitabı olarak yeni ilmihaller telif edilmeye başlanmıştır. Ne var ki yazılan ilmihallerin çoğu dil, üslup, içerik ve yöntem bakımından beklentiyi karşılayamamış, eğitim metotlarından habersiz olan öğreticilerin ezber esash eğitim anlayışından kaynaklanan başarısızlıkları ve bilgi bakımından yetersizlikleri, ilmihallere fatura edilerek yeni pek çok ilmihal yazılmıştır. Meşrutiyet dönemindeki müfredat değişiklikleri de ilmihal yazımına hız kazandıran önemli sebeplerden biridir. Son olarak içerik ve dil bakımından hiçbir iddia taşımayan ve yazılış nedenine dair girişte tek bir cümlelik izah içermeyen pek çok ilmihalin yazılmış olmasından hareketle, bu abartılı sayıda yayıncıların kâr elde etme amacının da etkili olduğu söylenebilir.

Bu araştırmada ilmihal literatürü "öğrenci ilmihalleri", "halka yönelik ilmihaller" ve "dar kapsamlı ilmihaller" olarak üç ana gruba ayrılmış, öğrenci ilmihalleri ise tarihî seyir dikkate alınarak "Tanzimat dönemi (1839-1876)", "I. Meşrutiyet dönemi (1876-1908)" ve "II. Meşrutiyet dönemi (1908-1922)" olarak üç kesitte incelenmiştir.

I. Öğrenci İlmihalleri

A. Tanzimat Dönemi (1839-1876)

Tanzimat dönemi öncesinde ilmihal bilgisi için halkın istifade ettiği başlıca eserler Kutbeddin İznîkî'nin (v. 1418) *Mukaddimetü's-salâ'tı*, oğlu Mehmed Muhyiddin b. Kutbeddin'in (v. 1480) *el-İkdü's-semîn ve'l-akdü'l-yemîn* adlı eseri, Abdurrahman b. Yusuf Aksarayî'nin (v. 1450) *İmâdî'l-İslâm*'ı, Birgivi'nin (v. 1573) *Vasiyetname* adıyla bilinen risalesi, Kadızade (v. 1783) ve Ali Sadri el-Konevî'nin (v. 1801) bu kitap üzerine yazdıkları şerhlerdir.

12 Bu sayı belirlenirken set olarak hazırlanan ilmihallerin her bir cildi müstakil bir ilmihal olarak değerlendirilmiştir; çünkü ileride geleceği üzere bu setler iki türlüdür: Bazı ilmihal setlerinde sınıf yükseldikçe aynı konular daha ayrıntılı ele alınırken bazı ilmihal setlerinde ise ciltlerden her biri tek bir ibadete özgü kılınmış; yani dar kapsamlı ilmihaller kapsamına sokulmuştur.

Mızraklı İlmihal, Ahmed İlmî Efendi'nin *İlm-i Hâl*i ve İmamzâde Esad Efendi'nin *Dürr-i Yektâ*'sı Tanzimat ile önceki dönem arasında köprü vazifesi görmüş gibidir. Ahmed İlmî Efendi'nin *İlm-i Hâl* adlı risalesi Tanzimat öncesinde ve sonrasında, müellif adına yer verilmeksizin defalarca basılan yaklaşık 30 sayfalık küçük bir risaledir. Hayatı hakkında neredeyse hiçbir bilgiye ulaşamadığımız Ahmed İlmî Efendi'nin bu risalesi, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Hulusi Mustafa b. Mehmed (v.?) tarafından *Feyzu'l-bahreyn: Şerh-i İlm-i Hâl* adıyla şerhedilmiştir. Şerhin hemen başında eser hakkında "Ferîdü'l-akrân, vahîdü'l-ihvân, muallimü'r-ricâl ve'n-nisvân olan merhum İlmî Ahmed Efendi'nin *İlmihal* kitabı Birgivi kitabından muharrec ve müntehab olup..." diye kısa bir bilgi verilmiştir. Ayrıca müellif, şerhi 17 Zilhicce 1189 (m. 1776) yılında yazmaya başladığını ifade etmiştir.¹³ Şarihif ifadesine binaen *İlm-i Hâl* adını taşıyan bu risalenin Ahmed Efendi'ye ait olduğu, onun 1776'dan önce vefat etmiş olduğu, eserinin Birgivi'nin *Vasiyetnâme* risalesinin bir özeti mahiyetini taşıdığı söylenebilir.

Dürr-i Yektâ ise İmamzâde Mehmed Esad'ın (v. 1851)¹⁴ kaleme aldığı ve ilk baskısı Tanzimat'tan yaklaşık on yıl önce (1243/1828) yapılan bir eserdir. Müellifin giriş kısmındaki ifadesine göre avâm-ı nas için telif edilen eserde Hanefî mezhebinin en sahih görüşleri esas alınmış olup inanç esasları, temel ibadetler ve cihad konuları yer almaktadır.¹⁵ Pek çok baskısı yapılan eserin dili oldukça ağır olduğu için müellif, bu eseri daha sonra *Dürr-i Yektâ Şerhi* adıyla şerhetme gereği duymuştur.¹⁶ *Dürr-i Yektâ*, bir takım tashihler yapılarak daha sonra *Musahhah Dürr-i Yektâ* adıyla yeniden neşredilmiştir.

1839'da Tanzimat fermanının ilanı sonrasında kademeli olarak rüşdiye ve idadi gibi Fransız tarzı okullar açılmaya başlayınca diğer dersler gibi temel dinî bilgiler dersi için de eğitim materyali ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ne var ki temel dinî bilgiler için ders kitabı niteliğinde bir eser henüz mevcut olmadığı için *Dürr-i Yektâ* ve Ahmed İlmî Efendi'nin *İlmihal*'i gibi eserleri, I. Meşrutiyetin ilanına kadar ibtidaî, rüşdiye ve idadilerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Meşrutiyet yıllarında sayısız ilmihal yazılmış olmasına rağmen II. Meşrutiyet döneminde dahi kimi öğretmenlerce bir ilmihal klasiği sayılarak bazı idadilerde *Dürr-i Yektâ*'nın okutulduğu o döneme ait bazı makalelerden anlaşılmaktadır.¹⁷

13 Bkz. Mustafa b. Mehmed Hulusi, *Feyzu'l-bahreyn*, s. 2.

14 Müellif hakkında bilgi için bkz. Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi", *DİA*, c. 22, s. 211-212.

15 Bkz. İmamzâde Mehmed Esad, *Dürr-i Yektâ*, s. 3.

16 Eser, *İslam'ın İnci Kitabı: Dürrü Yektâ* adıyla latinize edilerek yayımlandığı gibi (İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1951), bu şerhi de *Dürr-i Yektâ Şerhi-Dinde Seçme İnciler* adıyla A. Reşit Avanoglu ve A. Faruk Meyan tarafından latin harfleriyle yayınlanmıştır (İstanbul: Berekat Yayınevi, 1971).

17 Alimcan el-İdrisi, "Mekteplerimizde Ulûm-i Diniyye Tedrisatı (2)", *Sırat-ı Müstakim*, 1330, c. 7, sy. 173, s. 259-260.

Tanzimat döneminin sonlarına doğru, Süleyman Hüsnü Paşa (v. 1892)¹⁸ *İlmihal* adıyla bir eser telif etmiş ve bu eser Daruşşafaka'da ders kitabı olarak okutulmuştur. Daha sonra müellif, bu eserini üçte iki nispetinde özetlemiştir. Her iki eser de sırasıyla 1869 ve 1873 yıllarına denk düşen ilk baskılarında sadece *İlmihal* adıyla neşredilmiş, daha sonraki bazı baskılarda birbirinden ayrılmak için büyük olan *İlm-i Hâl-i Kebîr*, küçük olan ise *İlm-i Hâl: Sağîr* isimleriyle yayınlanmıştır. Ne var ki sadece *İlm-i Hâl* adını taşıyan neşirler de bulunduğu için bazı araştırmacılar tarafından,¹⁹ Süleyman Paşa'nın üç ilmihali olduğu zannedilmiştir. Kapak sayfalarındaki bilgilerden Süleyman Paşa'nın eserlerinin onu aşkın baskı yaptığı ve Daruşşafaka, Bahriye Sıbyan Taburu ve Askeri Rüşdiye gibi ilk ve orta dereceli okullarda uzun yıllar ders kitabı olarak okutulduğu anlaşılmaktadır. Küçük *İlmihal*, Süleyman Paşa'nın ölümünden yirmi yıl sonra dili biraz sadeleştirilmek suretiyle *Muhtasar İlmihal* adıyla yeniden basılmış ve ibtidâîlerde ders kitabı olarak okutulmuştur. İki ilmihal karşılaştırıldığında büyük ilmihalin daha ayrıntılı ve dilinin daha ağır olduğu ve bir takım kelimeler ve fıkıh terimlerini içerdiği görülmektedir. Ayrıca küçük ilmihalin sonuna büyük ilmihalde yer almayan cihad bahsi eklenmiştir.

B. Birinci Meşrutiyet Dönemi (1876-1908)

Birinci Meşrutiyetin ilanı sonrasında Çömlek Karyeli Mehmed Emin Efendi ve Sofulu kazası kaymakamı Mehmed Asaf Bey gibi bazı şahıslar tarafından ders kitabı olarak okutulmak üzere ilmihaller yazılmış ise de pek tercih edilmemiş ve 1890'lı yıllara kadar eğitimde mütedavel ilmihaller kullanılmaya devam etmiştir. 90'lı yıllardan itibaren Ahmed Cevdet Paşa, Mustafa Bey, Mehmed Zihni Efendi, Ali Nazîmâ Bey ve Ahmed Ziyaeddin Efendi gibi dönemin meşhur ilim adamı ve eğitimcileri tarafından ilmihaller yazılmıştır. Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin Birinci Meşrutiyet döneminde yazılan *Vesiletü'n-necât* ilmihaline bir sonraki bölümde müellifin diğer ilmihalleri ile birlikte değinilecektir.

1. Ahmed Cevdet Paşa ve *Eser-i Ahd-i Hamîdî* Adlı Eseri

Birinci Meşrutiyet döneminin ilk ilmihal örneklerinden biri Ahmed Cevdet Paşa'ya (v. 1895)²⁰ ait olan *Eser-i Ahd-i Hamîdî* adlı muhtasar eserdir (1309/1892). Eserin içeriğinden ziyade adı dikkat çekicidir; çünkü "Abdülhamid döneminin eseri" anlamına gelen bu terkip ile ilmihal arasında hiçbir bağlantı kurulamamıştır. Bir takım terimler içermekle birlikte genelde sade ve anlaşılır bir dili olan risalede özet olarak inanç esasları, temizlik, namaz, cihad ve ahlâk konuları ele alınmıştır. Muhatap kitlesi okula yeni başlayan öğrenciler olduğu için eserde

18 Hakkında bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Süleyman Hüsnü Paşa", *DİA*, c. 38, s. 89-92.

19 Örneğin bkz. Cerrah, "Son Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü'n-necât, Musahhah Dürr-i Yektâ ve İlmihâl'in Değerlendirme ve Latinizesi", s. 23.

20 Hakkında bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu – Mehmet Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, c. 7, s. 443-450.

namaz dışındaki ibadetlere yer verilmemiş; buna karşın ilkokul öğrencisi için ayrıntı sayılabilecek cihad ve mezheplerin ortaya çıkış nedenleri gibi konulara değinilmiştir.²¹

2. Mustafa Bey ve İlmihalleri

İdadi Mektepleri Müdürü Mustafa Bey'in kaleme aldığı *Mufassal İlmihal*, *Mülahhas İlmihal* ve *Telhisü'l-mülahhas* adlı eserler etki alanı bakımından Birinci Meşrutiyet döneminin belki de en önemli ilmihalleridir. İlk ve ikinci baskılarına ulaşamadığımız ilmihallerin üçüncü baskısı, 1310/1893 yılında yapılmıştır. Müellif *Mufassal İlmihal*'in girişinde eseri Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın talebi üzerine hazırladığını belirtmektedir. Ahmed Zühdü Paşa ise Eylül 1891'den 1902 yılına kadar maarif nazırlığı yapmıştır. Dolayısıyla bu kitapların ilk baskısının 1892 yılında yapıldığı söylenebilir. Adlarından da anlaşılacağı üzere seviyelere göre hazırlanmış olan ilmihallerin en ayrıntılısı *Mufassal*, onun özeti *Mülahhas*, onun özeti ise *Telhis-i Mülahhas*'tır. *Telhis-i Mülahhas*'ın 1331 yılına ait olan neşrinde otuzuncu baskı olduğu bilgisi yer almaktadır ki bu, Mustafa Bey'e ait olan bu ilmihal serisine büyük bir teveccüh olduğunu ve eserlerin uzun yıllar ibtidâi ve rüşdiyelerin farklı sınıflarında ders kitabı olarak okutulduğunu göstermektedir. Nitekim Selahattin Tozlu'ya ait olan "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Antalya ve İskenderun Nusayrileri" adlı makalede Halep Maarif Müdürü Mehmed Tevfik Efendi'nin 1894 yılında Mustafa Bey'in ilmihallerinin bu bölgede yaşayan Arap çocuklarına okutulmak üzere Arapçaya çevrilmesi için Maarif Nezaretine bir mektup yazdığı ve fakat cevapta ilmihalin Arapça okutulması gerekirse teklif edilen risaleler yerine Şam Müftüsü Hamzazâde Mahmud Efendi'nin Arapça ilmihalinin okutulabileceği bilgisi yer almaktadır²² ki bu, Mustafa Bey'in ilmihallerinin tanınırlık düzeyini gösteren bir belge niteliğindedir.

Mustafa Bey'in ilmihallerinde dikkat çeken hususlardan biri, ilk kez öğrenci seviyesine göre farklı kademeler için yazılmış olmaları, diğeri ise ilk kez daha önce yazılan ilmihallere yönelik eleştirel bir değerlendirme içeriyor olmalarıdır. *Mufassal İlmihal*'in girişinde, ibtidâi mekteplerde (1892 tarihi itibarıyla) beş altı nevi ilmihal okutulduğunu kaydeden Mustafa Bey, bu ilmihallere, "ibarelerinin birbirine uymaması", "temel ilmihal konularında kimisinde eksiklik ve yanlışlıklar bulunması", "konuların sıralamasında tutarsızlıklar olması" ve "ilmihallerde öğrenci seviyesinin dikkate alınmaması" gibi eleştiriler yöneltmiştir.²³ İlmihal literatürüne yönelik bu eleştiriler, II. Meşrutiyet döneminde artarak devam edecektir.

21 Eser latinize edilerek Osmanlıca metni ile birlikte yayımlanmıştır, *Eser-i Ahd-i Hamidi İlmihal: Osmanlıca Metin ile Birlikte*, haz. Nurettin Gemici, İstanbul: Bedir Yayınevi, 2007.

22 Bkz. Selahattin Tozlu, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Antakya ve İskenderun Nusayrileri (19. Yüzyıl)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2010, sy. 54, s. 93.

23 Mustafa Bey, *Mufassal İlmihal*, s. 2.

3. Ali Nazîmâ ve İlmihalleri

Meşrutiyet dönemindeki ilmihal yazarlarından bir diğeri Mekteb-i Mülkiye müdür muavini Ali Nazîmâ'dır (v. 1935).²⁴ Fransızca'dan çevirileri, Osmanlıca lügatı ve yüz civarında öğrenci ders kitabı hazırlamasıyla ünlü olan Ali Nazîmâ, farklı dönemlerde üç ayrı ilmihal dizisi hazırlamıştır. Bu ilmihal serilerinden ilki olan *İdman İkinci Lahika* ve *İdman Üçüncü Lahika*, ibtidai ve rüşdiye öğrencileri için soru cevap tarzında hazırlanmış bir alıştırma kitabı görünümündedir.

Ali Nazîmâ, öncelikle 1886 yılında Augustine Pelissier'in (v. 1867) *Gymnastique de L'esprit* adlı eserini *İdman* adıyla Türkçeye çevirmiştir. Bu eser, okumaya yeni başlamış çocuklara bir takım temel bilgilerin hoca-öğrenci arasındaki soru-cevap diyalogu ile öğretildiği bir eserdir. Muhtemelen Ali Nazîmâ, *İdman İkinci Lahika* ve *İdman Üçüncü Lahika* adlarını taşıyan ilmihallerini bu eserden esinlenerek yazmış ve tercüme ettiği eseri, ilk kabul ettiği için ilmihallerin ilkinin *İkinci Lahika*, ikincisini ise *Üçüncü Lahika* diye isimlendirmeyi uygun görmüştür. Lahikalardan ilki, kırk sayfalık bir eser olup inanç esasları, temizlik ve namaz konuları ele alınmış; oruç, zekat ve haccın ise sadece farzları belirtilmekle yetinilmiştir. Otuz sekiz dersten oluşan ve 104 sayfa olan ikinci kitapta ise konular daha ayrıntılı işlenmiş; ayrıca oruç, zekat ve hac gibi diğer ibadetler hakkında da bilgi verilmiştir.

Ali Nazîmâ tarafından hazırlanıp 1908 ve 1909 yıllarında neşredilen ve üç kitap-tan oluşan *Rebîu'l-İslam* (Birinci İlmihal, İkinci İlmihal, Üçüncü İlmihal) serisi de tarz olarak ilk serinin benzeri olup müellif bu kitap setinde de soru-cevap tarzını sürdürmüştür. Altmış yedi sayfalık ikinci ilmihal, içerik bakımından birinci serinin ikinci kitabı ile benzerlik taşımaktadır. Yüz iki sayfadan oluşan üçüncü ilmihal, sadece akâid konularına ayrılmıştır. Serinin ilk kitabına kütüphane kayıtlarında ulaşılammış ise de *Lâhika* serisinin aksine bu seride Birinci İlmihal adını taşıyan bir eserin varlığı Tefeyyüz Kitaphânesi kitap kataloglarında adının geçmesinden anlaşılmaktadır.²⁵

Ali Nazîmâ'nın, 1328/1910 yılında çıkan üçüncü ilmihal serisi ise *Ameli İlmihal* adını taşımaktadır. İbtidailerin birinci ve ikinci sınıfı için hazırlanan bu ilmihalin elimizde mevcut olan otuz altı sayfalık tek neşrinin kapağında "birinci cüz" yazılmaktadır. Ancak devamının yazılıp yazılmadığına dair bir bilgiye rastlanamamıştır.

4. Mehmed Zihni Efendi ve İlmihalleri

I. Meşrutiyet döneminin ilmihal telifi açısından en öne çıkan ve eserleriyle Cumhuriyet dönemi ilmihallerinin pek çoğuna da kaynaklık eden en önemli simalarından biri, Mehmed Zihni Efendi'dir (v. 1913). Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, *Küçük Hanımlar İlmihali (Kızlar Hocası)*, *Hanımlar İlmihali*, *el-Muhtasarât fi mesâilî't-tahâra ve'l-ibâdât* adlarını taşıyan dört ayrı ilmihal kaleme almıştır.

24 Hakkında bilgi için bkz. Alim Kahraman, "Nazîmâ", *DİA*, c. 32, s. 453-454.

25 Bkz. *Tefeyyüz Kitaphanesi Esâmî-i Kütübü*, İstanbul, 1926, s. 6.

Zihni Efendi ilk önce 1891 yılında, sonradan *Nimet-i İslam* adıyla silsile halinde neşredilecek olan büyük ilmihalin birinci kısmını teşkil eden *Nimet-i İslam* adında 30 sayfalık küçük bir ilmihal yazmış ve bu eser, rüşdiye mekteplerinin ikinci senesinde ders kitabı olarak okutulmuştur. İlk sayfada müellif, bu risalede Ehl-i sünnet akâidinin özet bir şekilde gösterildiğini, İslam'ın esasının ve faydalarının bir nebze anlatıldığını ifade ettikten sonra ibadetlere ilişkin farz, vacip, sünnet gibi ayrıntılı hükümlerin fıkıh kitaplarına bırakıldığını ifade etmektedir.²⁶ Müellifin ifadelerinden bu risaleyi yazdığı dönemde esasında *Nimet-i İslam* adında büyük bir ilmihal yazmak gibi bir düşüncesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı *Nimet-i İslam* serisinin diğer kitapları bu eserin neşrinden on iki yıl sonra 1903 yılından itibaren neşredilmeye başlamış ve 1906 yılında tamamlanmıştır.

Akâid, ibadetler ve aile hukuku olmak üzere üç kısımdan oluşan *Nimet-i İslam*'ın ikinci ve üçüncü kısımları “taharet”, “salât”, “savm”, “zekat”, “hac, udhiye ve kurban”, “münakahât ve müfarakât” adlarını taşıyan fasiküller halinde ayrı ayrı neşredilmiştir. Toplam 1500 sayfa olan eserde ibadetler ve aile hukuku çok ayrıntılıdır. Eser, açıklama dipnotları bakımından oldukça zengindir. Kapsamı ve hacmi bakımından Tanzimat döneminin en büyük ilmihali olan *Nimet-i İslam*, Cumhuriyet döneminde de ilmihal alanında büyük bir boşluğu doldurmuş ve pek çok ilmihale kaynaklık etmiştir. *Nimet-i İslam*'ın temel kaynakları Şürünbülâfî'nin (v. 1659) *Nuru'l-îzâh ve Merâki'l-felâh*²⁷ adlı eserleri ile Ahmed Tahtâvî'nin (v. 1816) bu eser üzerine yazdığı *Hâşiye*'dir. Ancak müellif bu kaynaklarla yetinmemiş ve Hanefî fıkıhı, tefsir, hadis, biyografi ve sözlük kitapları gibi daha pek çok kaynaktan istifade etmiştir.²⁸ Zihni Efendi, vefatına yakın bu kitabın ibadetlere dair olan kısmını özetleyerek *el-Muhtasarât fî mesâilî't-tahâra ve'l-ibâdât* adındaki eserini yazmış ve zekat ve hac bölümlerine *Nimet-i İslam*'da mevcut olmayan bazı ilaveler yapmıştır.²⁹

Kızlar Hocası ve Hanımlar İlmihali'ni ise Zihni Efendi, küçük *Nimet-i İslam*'ı telif ettikten sonra inâs mektepleri için ders kitabı olarak hazırlamış; ilki bu mekteplerin üçüncü sınıfında, ikincisi ise rüşdiye ve yukarısı inâs mekteplerinde okutulmuştur. 15 sayfalık küçük bir risale olan *Kızlar Hocası*'nda müellif, özet olarak inanç esasları, temizlik, namaz ve oruç bahislerini ele almış, zekat ve hacca ise “çocukların zekatla mükellef olmaması ve haccın da bir açıdan malî ibadet

26 Mehmed Zihni, *Nimet-i İslam*, s. 1.

27 Bu eserin bazı kaynaklarda “Merâku'l-felâh” şeklinde yazıldığı görülmektedir. Ancak doğrusu, bizim metinde kaydettiğimiz gibidir. Merâki kelimesi, merdiven anlamındaki mirkât kelimesinin çoğulu olup bu terkip “felah basamakları” anlamına gelmektedir.

28 *Nimet-i İslam*'ın ayrıntılı kaynak listesi için bkz. Güman, “XIX. Yüzyılda *Nimet-i İslam* Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkıhı”, s. 39-46.

29 Bkz. Zihni Efendi, *el-Muhtasarât fî mesâilî't-tahâreti ve'l-ibâdât*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1339, s. 1.

olması”³⁰ dolayısıyla eserde yer vermemiştir. Ayrıca kitabın sonunda “vezâif-i edebîye” diye bir başlık açarak küçük kızların riayet etmesi gereken bir takım edeplere yer vermiştir. 48 sayfadan oluşan *Hanımlar İlmihali* ise öncekine nispetle daha ayrıntılıdır. Bu kitapta bütün ibadetlere yer verilmiş, ayrıca kadınlara özel haller de muhtasar bir şekilde açıklanmıştır. Müellif, *Kızlar Hocası*’nda yeterince bilgi verdiği namazın kılınış şekli vb. bazı konulara bu kitapta yer vermemiş ve önceki esere müracaat edilmesini hatırlatmakla yetinmiştir. Dolayısıyla bu iki kitap birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

C. İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1922)

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra maarif nazırı Emrullah Bey (v. 1914), Maarif Kanunu’nun tamamen değişmesi için bir girişimde bulunmuş; ancak bunun olamayacağını anlayınca Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu’nun değiştirilmesi için Meclis-i Mebusan’a bir teklif sunmuş ve bu tasarı 1913 yılında Şükrü Bey’in (v. 1926) maarif nazırlığı döneminde geçici kaydıyla kanunlaşmıştır.³¹ Bu kanunla o zamana kadar ibtidai ve merkez rüşdiyesi adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilmiş ve “mekâtib-i ibtidaiye” adını almıştır. İlköğretim süresi de 6 yıl olarak belirlenmiş ve her biri 2 yıl süreli “devre-i ibtidaiye”, “devre-i vasatiye” ve “devre-i âliye” olarak üç devreye ayrılmıştır.³² Ayrıca Maarif Nezareti, aynı yıl içinde *Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfderatı*’nı yayınlarak bütün dersler için yıllara göre hangi konular işleneceğini açıklamıştır.³³

Ayrıca Emrullah Bey, göreve gelmesinin akabinde bütün maarif memurlarına 3 Kanunusani 1325 (6 Şubat 1910) tarihinde gönderdiği resmî bir yazıyla eğitimin din ve vatan menfaatlerine uygun olması gerektiğini; öğrencilerin ahlâkî ve dinî eğitimlerinin yanısıra şahsî ve medenî hayat savaşından da daima galip çıkacak şekilde *amelî bilgilerle* donatılmaları gerektiğini bildirmiştir.³⁴ Bundan yaklaşık bir yıl sonra Üsküp Daru’l-Muallimîn müdürü Sabri Cemil Bey (v. ?), *Amelî Fenn-i Tedrîs* adında bir pedagoji kitabı yazarak uygulamalı eğitimin önemine dikkat çekmiş ve müfredatta yer alan derslerden her birinin uygulamalı eğitiminin nasıl yapılması gerektiği hakkında bilgiler vermiştir. Sabri Cemil Bey din eğitimi konusunda özetle temel dinî bilgilerin öğretiminde sade ve anlaşılır bir dil kullanılması; ezber usulünden vazgeçilerek konunun kavratılmasına çalışılması; fikhî konular öğretilirken ahlâkla ilişkilendirilmesi; temizlik, namaz, zekat, hac vb. dinî konuların

30 Bkz. Zihni Efendi, *Kızlar Hocası*, s. 14.

31 Recai Doğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 38, s. 381.

32 *Maârif-i Umumiye Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i Muvakkati*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329, md. 23.

33 Malumat-ı Diniyye dersinin yıllara göre konu dağılımı için bkz. *Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredâtı*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329, s. 1-4.

34 Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara: Ocak Yayınları, 1996, s. 60.

öğretiminde gerçek hayatla ilişki kurulması ve ibadetlerde sadece bilgi verilmeyip hoca tarafından uygulamalı olarak gösterilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁵

Teorik bilgiden ve ezberden ziyade uygulama ve pratiğe ağırlık verilmesini telkin eden bu girişimler, malumât-ı diniyye ders kitaplarında etkisini göstermiş ve 1910 (h. 1328) yılından itibaren ilmihaller, “amelî ilmihal”, “amelî malumât-ı diniyye” vb. isimler adı altında neşredilmeye başlamıştır. Bu eserlere örnek olarak Halim Sabit Şibay'ın (v. 1946) *Amelî İlmihal* (I-III) serisi, Ayasofya Merkez Rüşdiyesi müdürü Kayserili Mehmed Şükrü'nün (v. ?) *İlmî ve Amelî İlmihal*'i, Ali Nazîmâ'nın *Amelî İlmihali*, Nazım İçsel'in (v. ?) *Amelî Malumât-ı Diniyye*'si ve Hafız Nuri'nin (v. ?) *Amelî Ulûm-i Diniyye*'si zikredilebilir. Ali Nazîmâ'nın *Amelî İlmihal*'ine diğer ilmihalleri vesilesiyle yukarıda işaret edilmişti. Burada Halim Sabit'in *Amelî İlmihal* seti ve yeni program esas alınarak hazırlanan diğer malumât-ı diniyye setleri hakkında bilgi verilecektir.

1. Halim Sabit ve *Amelî İlmihal* Seti

Halim Sabit Efendi³⁶ tarafından ilkökul 1, 2 ve 3. sınıflar için telif edilip 1328/1910 yılında yayınlanan *Amelî İlmihâl* seti, Türk eğitim tarihi açısından devrim niteliğinde bir eserdir. Halim Sabit, 3 öğrenci ve 2 öğretmen kitabı olmak üzere toplam beş kitaptan oluşan bu seti, Türk eğitim tarihinde ilk kez öğretmen kılavuz kitaplarıyla birlikte neşretmiş ve öğretmen kılavuzlu ilk ders kitabını yazması sebebiyle Maarif Nezareti tarafından ödüllendirilmiştir. Ayrıca kitap yayımlandıktan sonra Mehmed Akif (Ersoy), eser hakkında *Sırat-ı Müstakîm*'de “Yeni Bir Mektep Kitabı” başlıklı bir tanıtım yazısı yazarak eseri övmüş ve gelenekçi eğitim-öğretime bir takım eleştiriler yöneltmiştir.³⁷ 22 Ağustos 1329/1913 tarihli *Sebilürreşâd* dergisinde yer alan “Üçüncü Amelî İlmihal” başlıklı bir yazıya göre eser, genel bir kabule mazhar olmakla birlikte, üslubu diğer ilmihallerden farklı olduğu için bazı kimseler tarafından hak ettiği takdiri görememiş, “bazı cahiller de sırf hasis menfaatleri uğruna” eseri taklid etmiştir.³⁸ Bu ifade ile Amelî İlmihal adını taşıyan bazı eserlere bir tarizde bulunulduğu açıktır. “Hasis menfaatleri uğruna” ifadesi biraz ağır kaçsa da Ali Nazîmâ'nın *Amelî İlmihal*'i ve Mehmed Şükrü'nün *İlmî ve Amelî İlmihal*'i ile Halim Sabit'in eserini içerik ve üslup bakımından mukayese etmek pek mümkün değildir; çünkü Ali Nazîmâ'nın eserinde daha önceden yazdığı Lâhika'lar serisinin ismi değiştirilmekten başka uygulamaya yönelik neredeyse hiçbir şey yapılmamıştır. Mehmed Şükrü'nün Rüşdiye mektepleri için kaleme aldığı eser ise sadece iman esaslarından bahseden on altı

35 Tam metin için bkz. Sabri Cemil, *Amelî Fenn-i Tedrîs*, Üsküp: Kosova Matbaası, 1326, s. 34-36.

36 Halim Sabit Şibay'ın hayatı hakkında bilgi için bkz. Necmi Uyanık, “Sarıklı Bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy. 5, s. 90-92.

37 Mehmed Akif, “Yeni Bir Mektep Kitabı”, *Sırat-ı Müstakîm*, 1326, c. 5, sy. 111, s. 115-116.

38 Bkz. “Üçüncü Amelî İlmihal”, *Sebilürreşâd*, 1329, c. 10, sy. 260, s. 424-425.

sayfalık bir risaledir. Müellif, sade bir dil kullandığını söylese de eser, o yaştaki çocukların henüz anlayamayacağı pek çok Arapça ve Farsça tamlama ile doludur.

Amelî İlmihal setinin öğretmen kitabının girişinde Halim Sabit, “ilmihal muallimlerine ihtarât-ı mühimme” diye bir başlık açarak öğretmenlerin ödün vermemesi gereken bir takım meslekî prensiplerden söz etmiş, ayrıca her bir dersin işleniş sırasında hangi öğretim tekniklerinin kullanılması gerektiğini izah etmiştir. Halim Sabit’in öğretmenlere yaptığı uyarılardan birkaçı şunlardır: Öğretmen dersinin verimli olmasını istiyorsa öncelikle kendisini öğrenciye sevdirmelidir. İlkokulda ilmihal öğretiminin temel amacı öğrenciye ihtisas bilgisi kazandırmak değil, İslam dinine karşı gönlünde bir sevgi uyandırmaktır. Öğretmen dersinin öğrenciye tesir etmesini istiyorsa dersi kitaba bakmadan işlemelidir. Ders anlatımında öğrencinin anlayabileceği sade bir dil kullanılmalı; dikte üslubunu değil, diyalog üslubunu tercih etmelidir. Öğrenciye bilgiyi hazır olarak sunmak yerine dikkatini konuya çekerek bilgiyi almaya hazır hale getirmelidir.³⁹

Birinci öğrenci kitabı, 21 levhadan oluşmakta ve ibadetlerin eda edilmiş şekline dair hemen hiçbir bilgi içermemektedir. Bu levhalarda bazı dualar ve kısa sureler, bir takım temel itikad bilgileri, Allah ve Peygamber sevgisi, ibadetin gerekliliği, temizlik, kardeşlik, fakirlere iyilik etmek, anne-babaya, yaşlılara ve âlimlere saygılı olmak gibi davranış kazandırmaya yönelik basit ve kısmen birbirinin tekrarı olan cümleler bulunmaktadır. Öğretmen tarafından anlatılacak olan dersin özeti mahiyetindeki levhalarda normatif dil yerine, “Ben Müslümanları severim”, “Ben arkadaşlarımı severim” gibi “ben dili” tercih edilmiştir. Serinin 27 dersten oluşan 79 sayfalık ikinci kitabı da benzer bir üslupla yazılmış olup inanç esasları ve namaz, oruç, zekat, hac ve Hz. Muhammed’in hayatına dair özet bilgiler içermektedir. 127 sayfalık üçüncü kitapta ise ilk iki kitabın aksine öğretmen ve öğrenci kitabı birleştirilmiş ve her dersin baş kısmında yer alan bir dipnotta “ezberlettirilir”, “belletilir”, “okutulur”, “bi’l-amel uygulattırılır” gibi dipnotlarla dersin hangi usule göre işleneceği gösterilmiştir.

2. Tüccarzâde İbrahim Hilmi ve İlmihalleri

1910 (r. 1326) yılında neşredilen zikredeğer ilmihallerden bir diğeri, kitap neşriyatı ile uğraşan ve gerek II. Meşrutiyet ve gerekse Cumhuriyet döneminde özellikle ders kitapları ve askeri kitaplar neşretmesiyle ünlü Tüccarzade İbrahim Hilmi Çığraçan’ın (v. 1963) *Müslüman Çocuk Yeni İlmihal* adlı eseridir. Dinî bir eğitim almamış olan müellif, eserin önsözünde, ders kitabı olarak yazılan ilmihallerin birkaç istisna hariç hemen tamamına eleştiriler yöneltilmiş; ancak ilmihal adı zikretmemiştir. Bu eleştiriler, “anlaşılması zor olmak”, “konuların sıralamasında gelişigüzellik”, “hayız vb. ilk kademe öğrencisine hitap etmeyen konular içermek” ve “ezbere dayalı” olmak maddelerinde özetlenebilir.⁴⁰ Otuz iki sayfadan oluşan

39 Halim Sabit, *Amelî İlmihal: Muallimlere Mahsus Birinci Kitap*, s. 7-9.

40 İbrahim Hilmi, *Müslüman Çocuk Yeni İlmihal*, s. 2-3.

eserde iman esasları, çok özet olarak ibadetler ve bir takım ahlâkî prensipler üzerinde durulmuş, yeri geldikçe “izah” başlıkları açılarak konuya ilişkin açıklamalar yapılmış ve bu başlıkların okunup okunmaması öğretmene bırakılmıştır. İlmihalde en dikkat çekici hususlardan biri müellifin, kitapta “Tanrı Teâlâ” diye bir başlığa yer vermesi ve zaman zaman Allah yerine Tanrı kelimesini kullanmasıdır. Tanzimat dönemi ilmihal literatüründe Allah yerine Tanrı kelimesinin tercih edilmesi nadir karşılaşılan bir durumdur. Henüz II. Meşrutiyet döneminde *Tasfiye-i Lisana Muhtaç mıyız?* diye bir risale kaleme alarak Türkçenin tasfiyesinden, hatta gerekirse latin harflerine geçilmesinden yana tavır alan⁴¹ İbrahim Hilmi, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra 1926 yılında *Çocuklara İlk Malumât-ı Diniyye* adlı bir kitap daha yazmış ve bu kitapta, Arapça ve Farsça kelimelerden uzak arı bir Türkçe kullanmaya azamî gayret etmiştir. Ayrıca bu ikinci eserinde “Eğer bu çocuk bir Türk ise bahtiyarların bahtiyarıdır; çünkü Türklük ululuktur. Hem Türk, hem Müslüman olunca artık o çocuk dünyada en sağlam, en temiz ve en doğru bir insan olur... Sen küçük bir Türk çocuğusun; fakat Müslümansın”⁴² gibi ifadelerle Türklüğe aşırı vurgu yapmıştır.

3. Ahmed Cûdî ve Yeni İlmihal'i

1910 yılında neşredilen ilmihallerden biri de hayatı hakkında hiçbir bilgiye rastlayamadığımız Ahmed Cûdî'nin (v. ?) *Yeni İlmihal: Akâid Derleri* adlı ilmihalidir. İbtidai ve rüşdiyeler için ders kitabı olarak hazırlanan 92 sayfalık bu ilmihalde müellif, “yeni” adının hakkını tam anlamıyla vermiş ve gerek ele alınan konular, gerek sistematik, gerekse dil açısından pek çok yeniliğe imza atmıştır. Hacmi küçük olsa da büyük bir ilmihalde ele alınan konuların hemen tamamına değinilmiştir. İman, ibadetler ve ahlâk esasları haricinde müellif, peygamberler tarihini ve Hz. Peygamber'in siretini anlatmış, ayrıca eserin sonunda özet İslam tarihine yer vermiştir. Ayrıca kitapta muamelât adında bir ünite mevcut olup üniteye alışveriş, emanetler ve vesâyet konuları işlenmiştir. Kitapta en dikkat çekici başlık ise “Müslümanların siyasetçe vazifeleri” başlığıdır. Doksan sayfalık ilmihalde beş sayfa tutan ve “hürriyet”, “müsavât”, “adalet”, “uhuvvet”, “maarif”, “umûr-i nâfia” gibi Meşrutiyet rejiminin adetâ parolası haline gelmiş kelimelerle dopdolu olan bu başlıkla ilmihal, padişaha had bildiren, İttihad ve Terakki'ye selam çakan bir Meşrutiyet manifestosu ya da Meşrutiyet ilmihali görünümü kazanmıştır.⁴³

41 Başak Ocak, “Türkçenin Sadeleştirilmesi Tartışmaları Etrafında İbrahim Hilmi Çığırçan'ın Görüşleri ve ‘Tasfiye-i Lisana Muhtaç mıyız?’ Adlı Eserinin Çeviri Yazısı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2008, c. 8, sy. 16-17, s. 89-101.

42 İbrahim Hilmi, *Çocuklara İlk Malumât-ı Diniyye*, s. 4.

43 Bkz. Ahmed Cûdî, *Yeni İlmihal*, s. 80-85. Ayrıca müellif eserini bir Meşrutiyet güzelleme yapıp şu şekilde hitama erdirmiştir: “Son zamanlarda (II. Abdülhamid döneminde kastediyor!) çok fenalıklar ve fena huylar meydan almıştı ve bu yüzden ülkemizin pek büyük kısmı elden gitti. Kalan kısmı da adeta arsa haline girdi. Nihayet bu fenalıkları temizlemek için ➤

Yeni İlmihal, kullanılan dil bakımından da epey yenilik içermektedir. İtikad, amel, sem', basar, vahiy, hayır, şer, setr-i avret vb. neredeyse hiçbir fikhî ve itikadî terime eserde yer verilmemiş ve konular hep "bilme, işleme, işitme, görme, ilham, iyilik, fenalık, örtülmesi gereken yerleri örtme" gibi Türkçe kelimelerle anlatılmıştır. İlmihal, temel dinî bilgilerle daha yeni tanışacak olan ilk kademe birinci sınıf öğrencileri için hazırlanmış olsa böyle bir tercih anlayışla karşılanabilirdi; ama –müellifin ifadesiyle- "bilinmesi lazım olanlardan işlenilmesi lazım olanlara"; yani itikattan amele; muamelattan siyasete konu çerçevesi böylesine geniş tutulan bir eserin ilkokul öğrencilerine hitap etmeyeceği açıktır; dolayısıyla bu derece vülgarize bir dil kullanılması isabetli değildir.

4. Ali İrfan Eğribozî ve *Malumât-ı Diniyye* Adlı İlmihali

Aynı yıl (1910) neşredilen ilmihallerden bir diğeri Ali İrfan Eğribozî'nin (v. ?) *Malumât-ı Diniyye* adlı eseridir. Bu eser, *Malumât-ı Diniyye* adıyla yazılan tespit edebildiğimiz ilk eserdir. Müellif, eserin giriş kısmında ders kitabı olarak yazılan ilmihallerin öğrencilere konuları anlatmayı ve belletmeyi değil; ezberletmeyi amaçladığını, ders hocalarının ise ortaçağdan kalma ezbercilik yöntemini uyguladıklarını söylemiş ve kendisinin bu eserde, şimdiki kadar takip edilen bütün usullerin dışına çıkarak mini mini yavruların körpe dimağlarını yormayan, parlak zekalarını köreltmeyen bir tarzı benimsediğini ifade etmiştir.⁴⁴

İki ciltlik eserin 40 sayfadan oluşan birinci cildinde müellif, temel inanç esaslarını ve ibadetleri ele almış, namaz konusunda diğer ibadetlere göre biraz daha ayrıntılı bilgi vermiştir. Müellif konu sonlarında öğrencilerin konuyu anlama düzeylerini ölçmek için "Cevap veriniz!" başlığı altında konuya ilişkin bazı sorular sormuş, ayrıca sadece uygulama bilgisi vermekle yetinmeyip taharet, namaz, oruç vb. yükümlülüklerin hikmet-i şer'iyelerini de beyan etmiştir. Dili oldukça sade olan kitapta fikhî ve itikadî terimlere çok az yer verilmiştir. Eserin ikinci cildine kütüphane kayıtlarında rastlanamamıştır.

5. Hafız Nuri ve İlmihalleri

Aynı dönemde Hafız Nuri, *Amelî Ulûm-i Diniyye*, *Amelî Akâid-i Diniyye* ve *Amelî Malumât-ı Diniyye* adında altışar kitaptan oluşan üç ilmihal seti hazırlamıştır. Müellifin eserlerin önsözündeki ifadelerinden önce erkek çocukları için *Amelî*

Osmanlılar'ın akıllı kimseleri (İttihad ve Terakki'yi kastediyor!) pek çok çalıştılar ve pek çok eziyet ve fenalık gördüler. Bunların gayretiyle meydana gelen inkılaplardan sonra Osmanlılar'ın 35. padişahı ve Osmanlılar'dan gelen halifelerin 27.si Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin şehzadesi olan padişahımız hazretleri rumi-i hicri 1325 senesi Nisanın 14'üne tesadüf eden 1327 senesi Rebiu'l-ahirin 7'sinde, Salı günü Sultan Mehmed Han Hâmis (V. Mehmed Han) namıyla İslam halifelîği ve Osmanlı padişahlığı tahtına cülûs buyurmuşlardır. Cenab-ı Hak kendilerine sıhhat ve afiyet ve tükenmez ömürler ihsan buyursun ve saltanatı zamanlarında milleti-mizi ve ülkemizi pek büyük ve iyi şeylere nail eylesin." Bkz. *a.g.e.*, s. 91-92.

44 Ali İrfan, *Malumât-ı Diniyye*, s. 3-5.

Ulûm-i Diniyye setini, daha sonra kız çocukları için *Akâid-i Diniyye* ve son olarak onlardan daha açık bir dille *Malumât-ı Diniyye* setini hazırladığı anlaşılmaktadır. Hafız Nuri, daha sonra 1342/1923 yılında Nazım İçsel'le birlikte *Mekteplilere Amelî Malumât-ı Diniyye* adında altı kitaplık bir set daha hazırlamıştır.

İlk seri olan *Amelî Ulûm-i Diniyye* setinde bütün kademelerin temel konuları iman ve ibadet esasları, Hz. Peygamber'in ve bazı meşhur sahabilerin hayatları olup sınıf ilerledikçe konular daha ayrıntılı işlenmiştir. Mesela serinin birinci kitabında namazdan başka hiçbir ibadete yer verilmemiş, namaz konusunda ise sadece namazın farzları maddeler halinde sıralanmış ve namazda okunan bazı sûre ve dualara yer verilmiştir. İkinci kitapta diğer ibadetlerin farzları da özet bir şekilde verilmiş, ayrıca namazın farzları küçük başlıklarla izah edilmiştir. Üçüncü kitapta namazın farzları konusunda biraz daha ayrıntıya girilerek her bir farzın delillerine yer verilmiş, ayrıca Cuma namazı, bayram namazı, cenaze namazı ve teravih namazı gibi bazı namaz türleri hakkında bilgiler verilmiş, son olarak namazın mekruhları ve mendupları açıklanmıştır. Dördüncü kitapta, konu başlıklarında temel bilgiler verilmiş, ayrıntılar ise hoca-öğrenci diyaloglarının yer aldığı "mükâleme-i diniyye" başlıklarında zikredilmiştir. Beşinci kitapta konular iyice detaylandırılmış ve mesela namazın şartları anlatılırken taharet bahsinde -hayız ve nifas gibi kadınlara özel haller hariç- orta hacimli bir fıkıh kitabında yer alan pek çok ayrıntıya yer verilmiştir. Altıncı kitapta namaza ilişkin bilgiler büyük oranda tekrar edilmiş; ayrıca teklifi hükümler, şer'î deliller, mezhepler ve mezhep imamı hakkında bir takım temel bilgiler ilave edilmiştir.

Uygulamalı olması sebebiyle konular hakkında bilgi verildikten sonra uygulama imkanı bulunan konularda "abdest al!", "namaz kıl!" gibi başlıklar açılarak birinci tekil şahıstan abdestin nasıl alındığı, namazın nasıl kılındığı bir de öğrencinin ağzından anlatılmış, ayrıca "vazife" başlıklı ev ödevleri verilmiştir. Özellikle ilk kitaplarda öğrencinin bilmeme ihtimali bulunan bir takım terimler dipnotta kısaca açıklanmıştır.

Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i Diniyye adını taşıyan set de konuların işleniş açısından öncekinin aynısıdır. Ancak bu seride kadınlarla erkekler arasında uygulama farklılığı bulunan konular kadınlara göre anlatılmış; ayrıca serinin ileri düzey kitaplarında hayız ve nifas gibi kadınlara mahsus haller hakkında bilgi verilmiştir.

Amelî Malumât-ı Diniyye adını taşıyan üçüncü ilmihal setinin sadece birinci kitabına rastlayabildiğimiz için serinin bütünü hakkında değerlendirme imkanına sahip değiliz. Ancak müellifin girişteki ifadesinden hareketle içeriğin ilk iki seri ile aynı olduğu ve fakat daha açık bir dil kullanıldığı söylenebilir.⁴⁵

45 Bkz. Hafız Nuri, *Amelî Malumât-ı Diniyye*, s. 2.

6. Küreli Ahmed Ziyaeddin ve İlmihalleri

Meşrutiyet döneminde birden fazla ilmihal yazarlarından biri de Kastamonu Sultanisi hocalarından Küreli Ahmed Ziyaeddin'dir. Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin (v. 1913-1914)⁴⁶ biri müstakil, dördü set olmak üzere toplam beş ilmihali mevcuttur. Müstakil olan eserinin adı *Vesiletü'n-necât*'tır. İlmihal setlerinin ilki *Amelî Malumât-ı Diniyye*, ikincisi *Vesiletü'l-Felah* adlı altışar kitaptan oluşur. Mekteb-i Sultani'nin sekizinci kitabının arka kapağındaki müellifin eserlerini beyan eden listeye göre *Amelî Malumât-ı Diniyye* seti ibtidailer için; *Vesiletü'l-felah* seti ise normal ibtidailer ile sultanilerin ibtidailerini için yazılmıştır. Üçüncü set, *Vesiletü'l-Felah* serisinin devamı niteliğinde olup Mekteb-i Sultani'nin lise kısmı ve Daru'l-Muallimîn için yazılmış olan altı kitaptan oluşmaktadır. Dördüncü set ise *Çocuklara Malumât-ı Diniyye* adını taşımakta olup bu da altı kitaptır.

Ahmed Ziyaeddin ilmihale dair ilk olarak 1897 yılında Kastamonu Askerî Rüşdiyesi'nde İlmihal ve Osmanlıca hocası iken *Vesiletü'n-necât* adında tek ciltlik bir ilmihal yazmış ve bu ilmihal uzun yıllar askeri okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur.⁴⁷ Toplam 108 dersten oluşan ve yakın dönemlerde yazılan ilmihallere nispetle epey ayrıntı içeren eserde başlıca inanç esasları, ibadetler ve cihad konuları ele alınmıştır; çok ağdalı bir önsözü olsa da konu anlatımında nispeten daha anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Askeri okullar için yazılmış olması sebebiyle eserin cihad bahsinde yöneticilere itaatın gerekliliği, cihada niyet edilmesi ve bu niyetin fazileti, silah talimi, nişan atma talimi, muharebe için at beslemek, nöbet beklemek, şehitliğin şerefi, şehitlerin defin şekli, düşman üzerine baskın yapılması ve yakalanan esirlere yapılması gereken muamele, savaş yardımı, gazilere yardımda bulunmak, gazi ve şehit ailelerine yardım etmek gibi askerlikle ilgili konular üzerinde durulmuştur.

Ahmed Ziyaeddin'in ikinci ilmihal seti olan ve yeni programa göre altı yıllık ibtidailer için yazılan *Malumât-ı Diniyye* setinin birinci kitabında müellif çok özet bir şekilde Allah, Peygamber, Kur'an, temizlik, namaz ve oruç gibi ibadetler hakkında bilgiler vermiş ve normatif üslup yerine "biz inanırız", biz namaz kılarız" vb. ifadeler kullanmıştır. Nitekim müellif, önsözde bu serinin telifinde genel olarak çok sade bir dil kullanmaya gayret ettiğini ve özellikle birinci kitabı kıraat tarzında tertip ettiğini ifade etmektedir.⁴⁸

Elimizde mevcut olan dördüncü kitapta sadece temizlik ve ibadetlerden namaz bahsi ele alınmış ve eserin sonuna Hz. Peygamber'in güzel vasıflarının anlatıldığı "menâkıp ve şemâil-i şerif" diye bir başlık eklenmiştir. Beşinci kitapta ise oruç, zekat ve hac konuları ele alınmıştır. Serinin ikinci, üçüncü ve altıncı

46 Hakkında özet bilgi için bkz. Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333, c. 1, s. 345.

47 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 345.

48 Bkz. Ahmed Ziyaeddin, *Malumât-ı Diniyye: Birinci Sınıf*, s. 1.

kitapları bulunamamıştır. Bu yüzden müellifin bu ciltlerde hangi konuları işlediği konusunda kesin bir şey söylemek zordur. Bununla birlikte Ahmed Ziyaeddin'in *Malumât-ı Diniyye*'si ile Hafız Nuri'nin *Malumât-ı Diniyye* arasında büyük bir fark göze çarpmaktadır. Çünkü yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hafız Nuri, altı kitap boyunca aynı konuları her aşamada bazı ayrıntılar ekleyerek ele alırken Ahmed Ziyaeddin'in konuları farklı kitaplara dağıttığı görülmektedir. Bundan hareketle elimizde bulunmayan kitapların içeriği hakkında bir tahmin yürüterek birinci kitapta inanç ve ibadet esasları özet bir şekilde yer aldığına göre, ikinci kitabın birincinin biraz detaylı tekrarından ibaret olduğunu; üçüncü kitabın ise sadece inanç konularına ayrılmış olduğunu söyleyebiliriz. Altıncı kitabın içeriğine ilişkin tahmin yürütmek ise pek mümkün değildir.

Normal ibtidaîler ve sultanîlerin ibtidaî kısımları için hazırlanmış olan *Vesiletü'l-felah*'ın 2-4. ciltlerine rastlanamamıştır. İçerik olarak bir takım değişiklikler göze çarpsa da her iki serinin birinci kitapları mukayese edildiğinde bu serinin de büyük oranda *Amelî Malumât-ı Diniyye* seti ile paralellik arzettiği söylenebilir. Birinci kitabın önsözündeki ifadesine göre, açılan bir yarışma sonucunda müellifin *Amelî Ulûm-i Diniyye* seti büyük bir beğeni kazanarak bütün ilkokullarda okutulmak üzere kabul edilmiştir. Bunun üzerine müellif, edindiği tecrübelerden de istifade ederek ibtidaîlerde ve sultanîlerin ibtidaî kısımlarında okutulmak üzere bu kitabını yazmıştır. Bu eserde önceki setteki anlatım tarzı büyük ölçüde korunmuş; ancak konular amelî/uygulamalı bir surette sıralanmıştır.⁴⁹ Müellif bu seride Hasan Sabit'in *Amelî İlmihal* setinin üçüncü kitabında yaptığı gibi "ezberletilecek", "belletilecek, sınıfın talebesine tekrar tekrar okutulacak" tarzında notlar koymuş, ayrıca "vazife" başlıklı ev ödevlerine yer vermiştir.

Sultanîler ve öğretmen liseleri için hazırladığı altı kitaplık ilmihal setinde de müellif, konuların yıllara dağılımı hususunda *Malumât-ı Diniyye*'deki usulünü takip ederek, ilk kitapta genel olarak inanç ve ibadet esasları üzerinde durmuş, ikinci kitapta namaz, üçüncü kitapta oruç, dördüncü kitapta ise hac, zekat, kurban ve fitreye dair hükümleri ayrıntılı olarak açıklamıştır. Arka kapakta zikredilen müellife ait kitap listesinde, bu setin dokuzuncu ve onuncu senelere ait kitaplarının da olduğu bilgisi yer almaktadır. Ancak kitapları bulamadığımız için içeriğe ilişkin bir değerlendirme imkânımız olmamıştır.

Çocuklara Malumât-ı Diniyye Dersleri adını taşıyan seri ise ibtidaîler için yazılan ilmihal setleriyle aynı içeriğe sahip ve fakat dili daha sadedir. Müellif, önsözdeki beyanına göre önceki eserlerini bazı pilot okullarda ve Heybeli Ada Orhan Gazi Mektebi'nde iki yıl kadar okutarak tercübe ettikten sonra içeriği ve bir takım ifadeleri ağır bulmuş, bundan dolayı öğrencilerin akıl ve idrakini dikkate alarak

49 Bkz. Ahmed Ziyaeddin, *Devre-i Ulâ Birinci Senesine Mahsus Malumât-ı Diniyye*, Dersaadet: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1334.

ve bir hayli uğraşarak altı kitap halinde yeniden telif etmiştir.⁵⁰ Dolayısıyla bu kitap öncekilerin dilinin sadeleştirilmesi ve muhtemelen bazı detayların kitaptan çıkarılması suretiyle yazılmıştır.

7. Nazım İçsel ve *Amelî Malumât-ı Diniyye* Adlı İlmihali

İkinci Meşrutiyet döneminin birden fazla ilmihal seti hazırlayan yazarlarından biri de Nazım İçsel'dir. Nazım İçsel'in *Amelî Malumât-ı Diniyye* adlı sekiz kitaplık bir seti ve bir de 1923 yılında Hafız Nuri ile birlikte telif ettiği *Mekteplilere Amelî Malumât-ı Diniyye* adlı altı kitaplık bir seti vardır. Nazım İçsel'in *Amelî Malumat-ı Diniyye*'si, aynı adı taşıyan eserler arasında "amelî" adına en layık eserdir. Müellif, eserinde önceki ilmihallerin güzel özelliklerini almakla kalmamış, kendisi de yerinde ilaveler yapmıştır. Bu eser haricindeki *Amelî İlmihal* ve *Amelî Malumât-ı Diniyye* adını taşıyan eserlerin pratiğe bakan tek yönü zaman zaman öğretmene yönlendirici bir takım telkinlerde bulunulması, ev ödevleri vb. etkinlikler içermesi ve bir de tedricî olarak konuların daha ayrıntılı işlenmesidir. Bunun haricinde klasik ilmihallerden dikkate değer bir farkları yoktur. Nazım İçsel'in ilmihal setinde ise öğrencinin dinini sevmesi ve dinî konulara ilgi duyması açısından hayati öneme sahip olan ilk iki kitapta yavan ilmihal bilgisi vermek yerine hikaye üslubu tercih edilmiş ve konular, Fahriye ve Fâhire adlarını taşıyan anne ile kız arasında geçen dinî içerikli diyaloglar suretiyle verildikten sonra "zihinde tutulacak hülâsa" başlıklarında akılda kalması gereken bilgiler özet bir şekilde zikredilmiştir. Ayrıca kitapta el yazısı (rik'a hattı) ile yazılmış okuma parçalarına yer verilmiştir. Serinin ilk kitaplarında daha sık olan okuma parçaları seviye ilerledikçe tedrici olarak azaltılmıştır. "Temrin" ve "vazife" başlıklı sınıf içi etkinlik ve ev ödevlerinin yanı sıra müellif, sınıfta uygulamayı gerektiren abdest ve namaz gibi konularda konunun hemen başında veya dipnotta hoca tarafından öğrenciye uygulama yaptırılmasını hatırlatmaktadır. Hz. Peygamber'in sireti ve peygamberler tarihine ilişkin konular ilmihal konuları arasına dağıtılmış, ayrıca ahlâka ve dinî terbiyeye diğer ilmihallerle mukayese edilmeyecek kadar çok vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla bu kitap, "ezberci eğitim", "ahlâkın ikinci plana atılması", "kuru ilmihal bilgilerin öğretilmesi" gibi öteden beri ilmihallere yöneltelen eleştirilerden uzaktır.

8. Muallim Erşed ve İlmihalleri

İkinci Meşrutiyet döneminde telif edilen ilmihal setlerinden bir diğeri de Kadıköy Mekteb-i Sultanîsi malumât-ı diniyye hocası Mehmed Erşed'e (v. ?) ait olan *Muvazzah Malumât-ı Diniyye* adlı eserdir. İbtidaîler için yazılmış olan bu eser, altı kitaptan oluşmaktadır. Müellif, girişte yirmi yıllık öğretmenlik tecrübesi olduğunu ve eserde olabildiğince sade bir kullanmaya gayret ettiğini belirtmektedir. Eserin ilk cildi bulunamamıştır. Fakat aynı müfredata uygun olarak yazılan diğer eserlerden hareketle bu kitabın da ilk cildinde iman ve ibadet esaslarına

50 Bkz. Ahmed Ziyaeddin, *Çocuklara Malumât-ı Diniyye Dersleri*, s. 3.

ilişkin özet bir bilginin mevcut olduğunu tahmin etmek zor değildir. İkinci cilt temizlik, namaz ve Hz. Peygamber'in hayatı ve dört halifeye ayrılmıştır. Üçüncü kitapta iman esasları özet olarak tekrar edilmiş, namaz konusunda biraz daha ayrıntıya girilmiş ve kitabın sonunda ise Hz. Peygamber'in gazveleri anlatılmıştır. 56 sayfadan oluşan dördüncü kitapta temizlik ve namaz konusunda epey ayrıntıya girilmiş ve kitabın sonunda Hz. Peygamber'in şemailinden söz edilmiştir. 52 sayfa olan beşinci kitapta oruç, zekat ve hac konuları işlenmiş ve kitabın sonunda peygamberler tarihi anlatılmıştır. Altıncı kitapta iman ve ibadet esasları ana hatlarıyla tekrar edilmiş, Hz. Peygamber'in sireti ve dört halifenin hayatı bir kez daha anlatılmıştır. Bu kitabın en dikkat çekici yönü, sonundaki "Ehl-i Beyt-i Nebî" ve "Eimme-i İsna Aşera" (on iki imam) başlıklarıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla daha önceki hiçbir ilmihalde yer almayan bu başlıkların ilkinde müellif, Ehl-i beyt'i, Şia inancı doğrultusunda Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan ve Hüseyin ve bunların soyundan gelen on iki imam olarak tanımlamış ve bunların hayatı hakkında kısa kısa bilgiler vermiştir.⁵¹ Muhtemelen müellif bu tercihiyle Şiîler'e zeytin dalı uzatarak Şia ve Ehl-i sünnet'in Müslümanlık ortak paydasında buluştuklarını ifade etmek istemiştir. Nazım İçsel'in *Malumât-ı Diniyye*'sine nispetle çok iyi hazırlanmış bir kitap olmamakla birlikte bu eser, II. Meşrutiyet yıllarında beş baskı yapmıştır.

Mehmed Erşed bu kitabı yazdıktan sonra 1917 yılında *Malumât-ı Diniyye'den Tavzih-i İbâdât* adıyla mekteb-i sultanîler için bir kitap daha yazmış, 8+296 sayfa olan kitapta adından da anlaşılacağı üzere ibadetleri ayrıntılı bir şekilde izah etmiş, sultanîlerin üç sınıfında okutulması gereken konuları içeren müfredat çizelgesini de kitabın başına eklemiştir. Kitap, bir ders kitabından ziyade Hanefî ibadetler ilmihali görünümündedir.

9. Üryânîzâde Ali Vahîd ve İlmihalleri

II. Meşrutiyet ve sonrasında yazdığı ilmihallerle dikkat çeken isimlerden biri de Üryânîzâde Ali Vahîd'dir. Ali Vahîd (v. 1940), *İbtidailerde Din Dersleri*, *Asker İlmihali*, *Köylü İlmihali* ve *Çocuk Büyütme İlmihali* adlarını taşıyan dört ayrı ilmihal telif etmiştir. *İbtidailerde Din Dersleri* kitabı 1916 yılında neşredilmiştir. Müellifin, birinci kademedeki din dersleri için hazırladığı bu kitabın bir set olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Türkiye kütüphanelerindeki kayıtlarda sadece birinci devrenin ikinci kitabı bulunabilmiştir. Önsöz içermeyen kitabın ilk paragrafında müellif şöyle demektedir: "Hanım kızlarım, efendi oğullarım! Geçen seneki derslerden Hak Teâlâ hazretlerinin birliğine, Fahr-i Alem efendimizin hak peygamber olduğuna inanmış; akıl erdirmişsiniz. Bununla beraber namaz kılmanın, oruç tutmanın, zekat vermenin, haccetmenin İslam'ın şartlarından bulunduğunu güzelce anlamış, öğrenmişsiniz. Şimdi bu sene de namaz nasıl kılınır, oruç nasıl tutulur, hac nasıl edilir, zekat nasıl verilir bunları öğreneceksiniz. Sonra Peygamber

51 Mehmed Erşed, *Muvazzah Malumât-ı Diniyye*, c. 6, s. 72-75.

efendimiz dünyaya ne zaman geldi, nasıl ömür sürdü, nasıl peygamberlik etti, ne vakit bu dünyadan ahirete gitti, bunları da anlayacaksınız. Bunlar hep bilinip öğre-nilecek şeylerdir.”⁵² Ali Vahîd’in bu ifadesinde kitabın, bir serinin devamı olduğu, bir önceki senenin kitabı ile ikinci kitabın içeriğinin ne olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan alıntıda görüldüğü üzere Ali Vahîd, kitabı bir dil yerine hitap tarzını tercih etmiş ve ilmihale dair yazdığı tüm eserlerde mahalle çocuklarını etrafına toplayıp onlara hikayeler anlatan bilge dede üslubunu kullanmıştır.

1915 yılında ilk baskısı yapılan *Asker İlmihali* ise askerlere nasihat etmek için yazılmış olup başlıklandırma ve sistematik açısından ciddi problemler taşımaktadır. Altmış dört sayfalık ilmihalde yirmi sekizinci sayfaya kadar hiçbir başlık yoktur. Başlıksız olan uzunca bölümde iman, ahlâk ve namazın öneminden söz edilmiş, bundan sonra ise kitabın sonuna kadar konular “teyemmüm nasıl yapılır?”, “abdest nasıl alınır?”, “sabahın farzı nasıl kılınır?” vb. soru tarzındaki başlıklarla anlatılmıştır. Sistematik düzensizliğin en büyük göstergelerinden biri de eserde teyemmüme abdestten önce yer verilmesidir. Ali Vahîd, Cumhuriyetin ilanı sonrasında bu kitabı epeyce genişleterek 56 ders halinde yeniden yazmış ve kitap 16+420 sayfa halinde yeniden neşredilmiştir (İstanbul: Türk Matbaası, 1927). İç kapakta Genel Kurmay Başkanlığı’nın düzenlediği ordu için din tedrisatına münasip bir kitap telifi konulu bir yarışmada kitabın birincilik ödülü kazandığı bilgisi yer almaktadır.

Ali Vahîd’in farklı alanlara dair yazdığı ilmihallerden biri de 1338/1922 yılında neşredilen *Köylü İlmihali* adlı eserdir. 128 sayfadan oluşan bu eserin kapağında bu kitabın, Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekaleti’nin (Milli Eğitim Bakanlığı) ilk neşrettiği kitap olduğu bilgisi yer almaktadır. *Asker İlmihali*’nin ilk neşrinde olduğu gibi bu kitapta da başlıklandırmada bir düzensizlik ve özensizlik görülmektedir. Kitaptaki ilk başlık 39. sayfadaki “Temizlik” başlığıdır. Namaz konusu da bu başlık altında hiçbir alt başlığa yer verilmeden anlatılmış ve 67. sayfada “Oruç” konusu başlamıştır. Bundan sonraki başlıklar nispeten daha düzenlidir. Kitapta bildik ilmihal konularına ilave olarak “içki belası”, “kumar belası”, “bulaşık hastalıklar”, “zenginlik” ve “ağaç dikmek” başlıkları yer almaktadır. Köylüye özel bir ilmihal yazma fikri, düşünce olarak çok güzeldir; ancak sistematik düzensizlik, paragraflama ve başlıklandırmanın gelişigüzel yapılması ve harflerin küçük punto ile yazılması eserin olumsuz yanlarıdır.

Ali Vahîd, 1918-1927 tarihleri arasında 248 sayı kadar neşredilen *Köy Hocası* adında bir mecmua da çıkarmış ve Mehmed Akif (v. 1936), Halim Sabit’in *Amelî İlmihal*’i gibi bu mecmua hakkında da övücü bir yazı kaleme alarak Ali Vahîd’i bu hayırlı hizmette yılmadan çalışmaya teşvik etmiştir.⁵³ Eşref Edib’in (v. 1971) bu mecmua hakkında 1921 yılında yazdığı “Köy Hocası Geldi” başlıklı bir yazı-

52 Ali Vahîd, *İbtidailerde Din Dersleri*, s. 3.

53 Mehmed Akif, “Köy Hocası”, *Sebilürreşad*, (r.) 1334 (m. 1918), c. 15, sy. 382, s. 331-332.

sından Ali Vahîd'in *Köy Hocası* mecmuasını ve *Köylü İlmihali*'ni fildişi kulesinden yazmadığı, bizzat Anadolu'nun köylerine gidip köylünün arasına karışarak vaaz ve irşad faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴

Ali Vahîd'in ilginç ilmihal çalışmalarından biri de *Çocuk Büyütme İlmihali* adını taşıyan 13 sayfalık risaledir. Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Hıfz-ı Sıhha Şubesi tarafından 1924 yılında neşredilen risalenin başında müellif, dinin anne-ye ne kadar değer verdiği üzerinde durmuş, daha sonra çocuğun beslenmesi ve temizliği konusunda detaylı bilgiler vermiştir. İçerik, esere "genel esaslar" anlamında mecazen "ilmihal" adının verildiğini düşündürüyorsa da müellif, risalenin başından sonuna kadar işlediği konularda âyetler, hadisler ve sahabe sözlerine yer vermek suretiyle eseri dinî bir kisveye büründürmüştür. Ayrıca diğer eserlerinden farklı olarak *Çocuk Büyütme İlmihali*, o dönemin kadınlarında okur yazarlığın yaygın olmaması ve okuma bilenlerin de harekesiz metinleri okumakta zorlanması sebebiyle baştan sona harekeli bir metindir.

Ali Vahîd'in eserlerinden biri Nesil Yayınevi tarafından sadeleştirilerek *Dinimizi Öğrenelim* adıyla neşredilmiştir (İstanbul, 1995); ancak bu eser, bilinen eserleriyle birebir örtüşmediği gibi, kaynaklarda Ali Vahîd'in *Dinimizi Öğrenelim* adında müstakil bir eseri de bulunamamıştır.

Sonuç olarak Ali Vahîd'in eserlerinde tertip ve düzen bakımından eksiklikler bulunsa da gördüğü ihtiyaca binaen farklı alanlarda ilmihaller kaleme alması takdire şayan bir çabadır. Nitekim Ali Vahîd'in bu çabası sonuçsuz kalmamış ve devamında Ahmed Hamdi Akseki de farklı kademelerdeki öğrencilere, askerlere ve köylülere yönelik ilmihal kitapları yazmıştır.

10. Ahmed Hamdi Aksekili ve İlmihalleri

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminde aktif rolü olan ve ilmihal kapsamında değerlendirilebilecek pek çok esere imza atan isimlerden biri de Ahmed Hamdi Akseki'dir (v. 1951). Ahmed Hamdi, 1919-20 yıllarında *Dinî Dersler* adında üç kitaplık bir seri yayınlamıştır. Bu serinin ilk kitabı üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda usulüddin (itikat), ikinci kısımda ibadetler, üçüncü kısımda ise İslam ahlâkı ele alınmıştır. İkinci kitap, *Ahlâk Dersleri* adıyla neşredilmiştir. Bu kitabın *Dinî Dersler* serisinin ikinci kitabı olduğu müellifin, "Bu bahsin asıl tafsilatı ahlâkiyâtta bâhis olan ikinci kitaptadır" ifadesinden anlaşılmaktadır.⁵⁵ 373 sayfadan oluşan üçüncü kitap ise iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda dinin mahiyeti, menşei ve beşeriyet için lüzumu gibi konular ele alınmış; ikinci kısımda ise itikat ve ahlâk esasları bakımından fitrata en uygun dinin İslam dini olduğu ispatlanmaya gayret edilmiştir. Akseki'nin Bahriye mektebinde malumât-ı diniyye muallimi iken kaleme aldığı bu eser, gerek sistematik ve gerek felsefî derin-

54 Bkz. Eşref Edib, "Köy Hocası Geldi", *Sebilürreşad*, (r.) 1337, c. 149, sy. 476, s. 75-76.

55 Ahmed Hamdi, *Dinî Dersler: Birinci Kitap İkinci Kısım*, İstanbul: Amidî Matbaası, 1339, s. 222.

lik bakımından o dönemde ders kitabı olarak yazılan ilmiyelerden çok farklıdır. Müellif, eser boyunca ezberlenmeye hazır formüle edilmiş basmakalıp ilmiyel bilgileri vermekten ziyade akli temellendirmelere önem vermiş, ibadetlerin bireysel olarak uygulanış şekline ziyade hikmetlerine ve toplumsal özelliklerine dikkat çekmiştir. Diğer ilmiyelerde ya hiç değinilmeyen ya da temas edilip geçilen İslam ahlâkına ise müstakil bir cilt ayırmış, genel olarak din konusuna ayırdığı üçüncü kitapta ise Avrupa'daki genelde din ve özelde İslam aleyhtarı felsefe ve görüşlere cevaplar vermiştir. Akseki, bu eserini daha sonra *İslam Dini: İtikad İbadet Ahlâk* adıyla özetlemiş ve bu eser Cumhuriyet döneminde imam hatip lisesi ve Kur'an kursları gibi kurumlarda uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Akseki'nin *Askere Din Dersleri, Köylülere Din Dersleri* ve *Yavrularımıza Din Dersleri* gibi belirli muhataplar için yazılmış ilmiyeleri de mevcut olup ilmiyelerinin çeşitliliği bakımından Üryânîzâde Ali Vahîd'i kendisine örnek almış gibidir.

D. Öğrenci İlmihallerine Yönelik Eleştiriler

Yukarıda ifade edildiği gibi, Birinci Meşrutiyetin ilanına kadar mevcut halk ilmiyeleriyle idare edilmiş, Birinci Meşrutiyetin ilanı sonrasında ilmiyel literatürü çığ gibi büyüyen 40 yıllık bir sürede, sayıları hayli yekün tutan abartılı bir ilmiyel literatürü ortaya çıkmıştır. Mekteplerin çeşitliliği, sınıflar arasındaki seviye farkı ve müfderat değişikliği gibi, ilmiyelerin yazılması için makul sebepler bulunmakla birlikte, sayının bu derece artış göstermesinde belki de en önemli sebep, yazılan ilmiyelerle dinî tedrisatta istenen başarının yakalanamaması, öğrenciyi dinî pratiklerin bir türlü kazandırılması ve dinî duygunun gereği gibi aşılabilmesidir. Bundan dolayı bir yandan bazı ilmiyel yazarları, eserlerinin önsözünde isim vermeksizin daha önceki ilmiyeleri eleştirirken bir yandan da gazete ve dergilerde ilmiyel eserlerinin içerik bakımından, din hocalarının da pedagojik bakımdan yetersizliğine dair pek çok makale yazılmıştır. Yukarıda Mustafa Bey ve İbrahim Hilmi Çığraçan gibi bazı ilmiyel yazarlarının önceki ilmiyellere yönelik eleştirilerine temas etmiştik. Burada ise daha ziyade günlük ve haftalık neşriyata yansıyan din eğitimi ve ilmiyel eserlerine yönelik tespit ve eleştiriler üzerinde duracağız.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilmiyellere ve mekteplerde din tedrisatına ilişkin ilk eleştirel yazı, Satı Bey'e aittir. Satı Bey, 1326/1910 yılında *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası'*nda neşredilen "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?" başlıklı yazısında ilmiyel tedris usulünü eleştirerek henüz soyut bilgileri kavrayamayacak yaşta olan küçük- lere soyut bilgilerin öğretilmeye çalışılmasının onları anlamadan ezberlemeye ittiğini savunmuş ve çözüm önerisi olarak çocuklara öncelikle somut bilgiler öğretilerek tedrice riayet edilmesini; abdest, namaz gibi amelî konuların şartlarını ve rükünlerini ezberletmek yerine uygulamalı olarak gösterilmesini önermiştir.⁵⁶ Satı Bey'in makalesinde şu ifadeleri önemlidir:

56 Satı Bey'in yazısının tam metni için bkz. Arpağuş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal", s. 54-56.

Filvaki altı yedi yaşında çocuklara mahsus ilmihallerin bile ilk sayfeleri “İlmihal her müslim ve müslime için itikad ve amele dair bilinmesi lazım olan şeydir”, “Farz delil-i kat’î ile bilinen şeydir”, “Vâcib, delil-i zannî ile bilinen şeydir”, “Cenâb-ı Hakk’ın sıfât-ı selbiyesi ve sıfât-ı subûtiyesi vardır”... gibi tarifler ile doludur. Muallimler, ilk derslerden itibaren bunları çocuklara öğretmeğe çalışmaktadır. Düşünmeli, bir çocuk kafası böyle bir lisanı nasıl anlayabilir? Bir çocuk zihni, bu kadar mücerred efkâr ve tarifâtı nasıl idrak ve ihâta eyleyebilir?.. Böyle tarifleri o yaşta çocuklara öğretmeğe kalkışmak, onları hiç anlamaksızın –asla hazm ve temsil edemeksizin- körü körüne ezberlemeğe mecbur etmekten başka ne netice verebilir? Ve ne netice verebiliyor?

Aynı yıl Mehmed Akif de Halim Sabit’in *Amelî İlmihal*’ini tanıtmak amacıyla kaleme aldığı yazıda Halim Sabit’in *Amelî İlmihâl*’inden bahisle “Artık yedi sekiz yaşındaki yavrularımız yaşını başını almış ulema-yı kelâmın bile kolay kolay anlayamayacağı sıfât-ı zâtiye, sıfât-ı sübutiye bahislerini papağan gibi ezberlemek mecburiyetinde kalmayacak. Artık çocuklarımız, fitrat-ı beşere tamamıyla mülayim bulunmasından, daha açık bir tabir ile o fitratın aynı (tâ kendisi) olmasından dolayı sadeliği ve basitliği temsil eden ahkam-ı şer’iyemizi, akâid-i esasiyemizi birer muamma gibi telakki etmeyecek”⁵⁷ diyerek bir yandan Halim Sabit’in ilmihalini överken bir yandan da diğer ilmihallerin ezber usulünü esas alan bir mantıkla yazıldığı eleştirisini getirmiştir.

Sırat-ı Müstakim’de 1911 yılında “Mekteplerde Din” adlı bir yazı kaleme alan A. Süleyman ise ezber usulü, ilmihal kitaplarının dilinin zorluğu ve din derslerine giren hocaların yetersizlikleri gibi benzer hususlardan yakılarak şöyle demektedir:

Tedrisat-ı diniyye bu mekteplerde nasıl gidiyor? En kısa ve kestirme cevap olarak “ezbercilik usulü” diyeceğim. Anlamadan ezberletmek. İdadilerde din ve itikadiyât namına bir iki zatın eserini okutuyorlar. Bu kitaplar ezbercilik usulünün tamiminden başka bir şeye yaramıyor. Abdestin müstehapları kaçırır? Abdest duası nasıldır? Kuyuları nasıl tathîr ederler? Namazın mendupları kaçırır? Sıfât-ı sübutiye nelerdir? gibi bir takım suâller. Bu kitaplar muğlak ibareli olduğundan talebe aynen ezberliyor, anlayamıyor. Hatta o derecedeki bir çok muallimler sayfa kenarlarına sualler yazdırıyor. Talebeyi isticvâb ederken kitabın suallerini okuyarak soruyor. Sual başka bir tarza çevrilerek sorulacak olursa talebe cevap veremiyor. Anlamıyor bile. İmtihanlar daha beter.⁵⁸

A. Süleyman, makalenin devamında, diğer derslere giren hocaların dinî bir takım akideleri alt üst ettiklerini ve Batı’da henüz herkes tarafından kabul edilmiş olmayan evrim teorisi gibi bir takım teorilerin öğrencilere kesin hakikat imiş gibi takdim edildiğini ifade ettikten sonra din hocalarının öğrencilerden bu

57 Mehmed Akif Ersoy, “Yeni Bir Mektep Kitabı”, *Sırat-ı Müstakim*, 1326, c. 5, sy. 111, s. 116.

58 A. Süleyman, “Mekteplerde Din”, *Sırat-ı Müstakim*, 1329, c. 7, sy. 164, s. 127.

tip konularda kendilerine soru geldiğinde cevap vermek yerine “Senin haddin değil. Çok karıştırırsan kafir olursun” vb. sözlerle soruları kestirip attıklarını ve çocukların soru sorma cesaretini kırdıklarını ifade etmektedir.⁵⁹

II. Meşrutiyet döneminde ilmihallere ve dinî tedrisata ağır eleştiriler yönelten yazarlardan biri de Alimcan el-İdrîsî’dir (v. 1959). Ancak el-İdrîsî’nin eleştirileri ezber usulü ve ilmihallerin dilinin ağırlığından ziyade, içeriğe yönelik olup ilmihal konularının itikad, ibadet ve peygamberler tarihine indirgenmesini, toplumsal ve vicdani ödevlerin ihmal edilmesini ve konuların felsefî derinlikten yoksun olmasını eleştirerek şöyle demektedir:

Mekteplerimizde ulûm-i diniyye dersleri okunuyor. Fakat mektepten çıkanların ekseri dinden bîhaber olarak çıkıyorlar. Bunun sebebi ise pek zahir. Öyle uzun uzadıya fikir yormaya hacet yok. Mekteplerimizde okunan ulûm-i diniyyenin tarih-i enbiya ile vezâîfi-i şahsiyeden ibadât kısmına münhasır kalması. Halbuki ulûm-i diniyyemizin en mühim ve en adi aksâmı meyanında vezâîf-i ictimâiye, vezâîf-i vicdâniye kısımları vardır. Biz bunları setr ve ihmal edip İslamiyeti yalnız namaz kılıp oruç tutmaktan ibaret diye telakki ve telkin etsek “Akli olmayanın dini yoktur”, “Din, Allah’ın, Resulünün ve bütün müslümanların hayrını istemektir”... gibi hakâik-i ulviyeyi muhtevi olan ehâdis-i şerifeyi ihmal edip ibadât-ı şahsiye hakkında, birçoğu akvâl-i fukahadan ibaret olan tafsilat-ı zâide ile iştiğal etsek ulûm-i diniyye diye, müsemmâları isimleriyle taban tabana zıt olan *Dürr-i Yektâ*, *Tarih-i Âli-yi Enbiya* gibi fevâidi pek mahdut olan ibtidâi kitapları mekâtib-i ibtidaiyede tedris etsek emin olalım bizim mekteplerimiz, -Ebu’l-Alâ el-Maarri’nin “Yeryüzü halkı iki kısımdır: dini olmayan akıl sahipleri ve akli olmayan dindarlar” dediği gibi- ikiye münkasım olur, belki de olmuşlardır ve böyle olmakta yerden göğe kadar hakları vardır. Çünkü mufassal tarih ve coğrafya okuyan, ulûm-i tabiiye tedris eden, fûnûn-i riyaziye taallüm eden ve bu suretle aklını tevsik ve malumâtını tevsî’ ederek muhakemeye alışmış olanlar kırkbeş sayfalık bir ibadât-ı şahsiyeye müteallik mebâhis-i fer’iyyeyi “malumât-ı âliye-i diniyye” diye peşin peşin kabul edemezler. Onlar muhakemeli bir tarih-i enbiya, müberhen ve mukni bir mebâhis-i diniyye isterler.⁶⁰

el-İdrîsî, ikinci makalesinde de eleştirilerini sürdürmüş ve dinî bilgilerin öğren-cilere, layık vechile öğretilmesi için “dinî malumâtı, *Dürr-i Yektâ* mündericâtına münhasır ve efkârı, küçük kafası kadar mahdut olan” din hocalarının görevden uzaklaştırılması ve maarif nezareti tarafından bir kitap telif komisyonu kurularak bütün okullarda din dersinde okutulmak üzere bir kitap hazırlanması gerektiğini savunmuş ve devamla şöyle demiştir: “Bugün mekâtib-i idadiyemiz ve rüşdiyemizde

59 Süleyman A., “Mekteplerde Din”, *Sırat-ı Müstakim*, 1329, c. 7, sy. 164, s. 128.

60 Alimcan el-İdrîsî, “Mekteplerimizde Ulûm-i Diniyye Tedrisatı”, *Sırat-ı Müstakim*, 1329, c. 7, sy. 171, s. 227-228.

tedris olunan ulûm-i diniyye kitaplarımız pek sönük şeylerdir ve pek ibtidaî tarzda yazılmış kitaplardır. Hiçbiri hakâik-i ulviye-i İslamiye'yi tamamıyla muhtevi değildir. Bazı fuzûlamız tarafından yazılan müfid kitaplar var ise de klasik olmadıklarından (!) mekteplerde ders olarak okutulamazlar.”⁶¹ Yazarın bu son cümlesi belli ki yeni pek çok ilmihal kitabı yazılmış olmasına rağmen hâlâ *Diürr-i Yektâ* vb. eski kitapları okutmakta ısrarcı olan öğretmenlere bir göndermedir.

O, dönemde okul ilmiyelerine eleştiri yönelten yazarlardan biri de Kâzım Nami'dir (v. 1967). 1914 yılında kaleme aldığı “Dini Terbiye” başlıklı makalede Kazım Nami de, Alimcan el-İdrisî gibi toplumsal ve vicdani ödevlerin önemine dikkat çektikten sonra şöyle demiştir: “Biz şimdiye kadar terbiyeyi maa't-teessüf pek yanlış anladık ve tabii hiç tatbik edemedik. Mekteplerde Kur'an-ı Kerim'i okumayı, namaz surelerini ve ilmihali basmakalıp ezberlemeyi dinî terbiye için kafi gördük ve görüyoruz. Artık bu pek mahdut zihniyeti izale etmek lazımdır. Halkın vicdanının en derin ve keşfolunmaz yerlerinde yaşayan imanı ikaz ve tenvir etmek, ondan en büyük ictimai vazifeleri istihale çalışmak vatan evladının terbiye ve taallümü ile tavazzuf edenler üzerine farzdır.”⁶²

Aynı yıl *Sırat-ı Müstakim*'de “Çocuklarımıza Akâid-i İslamiyenin Usul-i Tedris ve Telkini” başlıklı üç yazı kaleme alan Abdüllatif Nevzad ise ders kitaplarından ziyade öğretim yöntem ve tekniklerine dikkat çekerek öğretimde “anlatma yöntemi”, “soru sorma yöntemi” ve “karma yöntem” olarak başlıca üç yöntem olduğunu söylemiş ve bunların ilkinde monoloğun, ikincisinde diyalogun hakim olduğunu, üçüncüsünün ise bu ikisinin karşımı olduğunu belirttikten sonra din dersleri için en elverişli yöntemin karma yöntem olduğunu, ne var ki ilmihal derslerinde bu üç yöntemden hiçbirinin kullanılmadığını ve öğrencilerin tamamen ezbere yönlendirilerek soru sormaktan bile korkar hale getirildiklerini ifade etmiştir.⁶³ Abdüllatif Nevzad'a göre asıl sorun, -her ne kadar kendisi ilmihal kitaplarından hiç söz etmemiş olsa bile- öğretimde hangi kitabın kullanıldığında değil; konuyu belletmek için hangi usulün uygulandığıdır. Kuşkusuz eğitim-öğretime elverişli bir kitap bulunması önemlidir. Ancak bu, tek başına yeterli olmayıp onu uygulayacak olan öğreticilerin de bir usul takip etmesine ihtiyaç vardır. Ne var ki usule riayet etmemekten kaynaklanan başarısızlık bu dönemde telif edilen makalelerin çoğunda hep ders kitabı olarak kullanılan ilmiyellere fatura edilmiş, eksiksiz bir ders kitabı yazıldığında din eğitimindeki sorunların üstesinden gelineceği sanılmıştır. İşte Abdüllatif Nevzad, bu üç makale ile asıl soruna dikkat çekmek istemiş gibidir.

61 Alimcan el-İdrisî, “Mekteplerimizde Ulûm-i Diniyye Tedrisatı (2)”, *Sırat-ı Müstakim*, 1330, c. 7, sy. 173, s. 259-260.

62 Kazım Nami, “Dini Terbiye”, *İslam Mecmuası*, 1332, sy. 1, s. 17-20.

63 Bkz. Abdüllatif Nevzad, “Çocuklarımıza Akâid-i İslamiyenin Usul-i Tedris ve Telkini”, *Sırat-ı Müstakim*, 1327, c. 7, sy. 174, s. 276, 278.

Bu dönemde Ahmed Hamdi Akseki de gerek *Dinî Dersler* adlı eserinde ve gerek *Sebilürreşad*'da neşredilen birkaç makalesinde mevcut ilmihallere ve dinî öğretime ciddi eleştiriler yönelmiş ve bazı çözüm önerileri sunmuştur. Akseki, *Dinî Dersler*'in üçüncü kitabının girişinde dinin önemi, dinsizlik dalgasının günbegün yayıldığı ve din konusundaki şüphe ve tereddütlerin arttığını tespit ettikten sonra bu konuda malumât-ı diniyye ve ahlâk dersi hocalarına büyük iş düştüğünü ve din konusundaki bu tereddütlerin okul sıralarında izale edilmesi gerektiğini belirtmiş ve devamla mevcut ilmihal literatürünü eleştirerek şöyle demiştir:

Mekteplerde talim edilmekte olan ulûm-i diniyye dersleri -maattees-süf- bu ihtiyacı tatmin etmekten çok uzaktır. Dokuz, on -hatta daha fazla sınıflı- mektep programlarını gözden geçirecek olursak ulûm-i diniyye namına kitabu's-salat, kitabu's-savm, kitabu'z-zekat, kitabu'l-haccdan başka bir şey tedris edilmediğini görürüz. Her sınıfta tekerrür edip duran, bu mebâhistir. Halbuki bunlar esasen zarurât-ı diniyyeden olmak dolayısıyla her müslümanın daha ailesi nezdinde iken bileceği bir şeydir. Bu mebâhis ile senelerce uğraşmaya hacet yoktur. Çünkü talebeye bir taraftan bunları mekanikî bir tarzda ezber ettirirken diğer taraftan şüphe ve tereddütlere düşüyor, gittikçe din muhabbeti kalbinden zail olmaya başlıyor. Artık ezberlemiş olduğu şeylerin de lüzumsuz olduğuna kail olmaya başlıyor ve bu suretle gençlikte bir buhran husule geliyor. Bunun sebebi ise kalpte uyanmış olan şüpheler, asrî bir fikir ve lisan ile izale edilmeyerek onların gittikçe büyümüş olmasıdır. İşte bunun içindir ki mekteplerde okunan din derslerinden -umumiyetle- beklenen netice elde edilemiyor. Zira zamanın icabâtı, efkârın tahavvülâtı, muhitin tesirâtı nazar-ı dikkate alınmayarak vuku bulan davetler, müntic-i muvaffakiyet olamaz. Halka karşı yapılacak tebligat ve irşadatta zaman, mekan ve efkâr mutlaka nazar-ı dikkate alınmalıdır...⁶⁴

Konuya ilişkin makalelerinde ise Akseki'nin özellikle şu satırları dikkat çekicidir:

Dini yalnız bir ibadet ve itikad meselesi suretinde telkin etmemeli, onun bir de medeniyet meselesi olduğunu anlatabilmeli, duyurabil-melidir. Bunu duyurmadıkça itikat ve ibadet bir fikr-i mücerreden, bir amel-i mekanikîden ibaret kalır. Mutekid ve âbidde ahlâkî ve ictimai bir tesir husûle getiremez. Halbuki müslümanlık yalnız bir itikat ve ibadet değildir. Onun kendisine mahsus bir itikadiyatı vardır, o itikadiyat üzerine müesses ibadeti olduğu gibi, bunlardan mütevellid bir ahlâkiyatı, bir ictimaiyat ve medeniyeti ve bunlardan doğan bir siyaseti vardır. İtikad ve ibadetin netice ve semeresi olan İslam ahlâkî, İslam ictimaiyatı, İslam medeniyeti anlatılmadıkça itikad ve ibadet elbette faidesiz kalır...⁶⁵

64 Ahmed Hamdi Akseki, *Dinî Dersler: Üçüncü Kitap*, s. b.

65 Ahmed Hamdi, "Mekteplerde Tedrisat ve Terbiye-i Diniyye Meselesi Hakkında", *Sebilürreşad*, 1339, c. 19, sy. 488, s. 215.

Akseki'nin bu ifadeleri, din tedrisatında ve ilmihal literatürünün genelinde dinin duygu, ahlâk ve toplumsallık boyutunun ikinci plana atıldığına ve görmezden gelindiğine yönelik önemli bir tespit ve haklı bir eleştiridir.

Son yazısında ise Akseki, gençlikteki fikrî ve ahlâkî buhran üzerinde durarak bu buhranın başlıca iki sebebi olduğunu belirtmiş ve çözüm önerilerini sıralamıştır. Müellife göre buhranın sebepleri “gençliğin talim ve terbiyesi ile meşgul olanların ekseriyetle lakayt tavırları ve tedrisat-ı diniyye ile meşgul olan zevatın her zaman ve mekana göre değişmesi katiyen lazım gelen usûl-i tedrisin yalnız bir şekilde ısrar etmeleri; daha doğrusu mesâlik-i irşada vakıf olmamalarıdır.” Din derslerinin verimli bir şekilde yapılabilmesi için sunduğu başlıca çözüm önerileri ise şunlardır: Din derslerine ait programlar esaslı bir şekilde ıslah edilmeli, talebede din muhabbeti uyandıracak bir tarzda din kitapları yazılmalı, din derslerinde İslam'ın ferdî olmaktan ziyade ictimai ve ahlâkî bir din olduğu nazar-ı dikkate alınmalı ve konular, fikhî ve kelâmî terimlere boğulmamalı, fikhî ve itikadî konular okutulurken uzmanların bilmesi gereken ayrıntılardan sarf-ı nazarla zarurât-ı diniyye miktarı öğretilerek meselenin özüne çok önem verilmeli ve talebede dine karşı aşk ve muhabbet uyandırmak için ibadetlerin ahlâkî ve toplumsal hikmet ve maslahatları da mümkün mertebe izah edilmeli, dinî edebiyata ehemmiyet verilmeli, mevlid vb. dinî günlerden (dini öğretmek konusunda) azamî surette istifade edilmeli, din büyüklerinin özellikle hayata ilişkin faaliyetlerinden sık sık bahsedilmeli, Hz. Peygamber'in siretinden ve özellikle ahlâk ve ictimaiyâta ilişkin olan menâkıbından daima söz edilmeli, din dersi hocalarının menşelerine çok dikkat edilmeli ve bunun için medresetü'l-mütehassısînin felsefe bölümü mezunları esas kabul edilmelidir.⁶⁶

Özetle bu dönemde ders kitabı olarak yazılan ilmihallere yöneltilen eleştiriler şu maddelerde toplanabilir: Dilin ağır olması, konuların tertibinde düzensizlik, gereksiz tekrarlar, dinin bireysel boyutuna ağırlık verilip ahlâkî ve toplumsal boyutun ihmal edilmesi, duygu boyutunun ikinci plana atılması, İslam'ın itikat ve ibadetlere indirgenmesi.

Esasen Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru, dinî tedrisat ve ilmihaller konusundaki problemler net bir şekilde teşhis edilmiş, bir ilmihalin nasıl olması ve hangi konuları ihtiva ettiği konusundaki fikirler büyük ölçüde netlik kazanmış ve aslında Osmanlı'nın yıkılışına doğru dil, sistematik ve içerik bakımından oldukça güzel çalışmalar da yapılmıştır. Ne var ki Cumhuriyetin ilanı sonrasında dinî neşriyat büyük oranda sekteye uğramış ve Ömer Nasuhi Bilmen *Büyük İslam İlmihali*'ni yazıncaya kadar, Akseki'nin birkaç eseri haricinde bu alanda kaydadeğer hiçbir eser yazılmamıştır. *Büyük İslam İlmihali* ise, uzun yıllar ilmihal alanında büyük bir boşluğu doldurduğu müsellem olmakla birlikte, ne yazık ki Osmanlı'nın son döneminde -en azından fikir düzeyinde- gelinen

66 Ahmed Hamdi, “Mekteplerde Din Tedrisatı”, *Sebilürreşad*, 1342, c. 22, sy. 553-554, s. 55.

noktanın çok gerisindedir. Çünkü bu ilmihalde de aslan payı ibadetlere ayrılarak bu konuda epeyce ayrıntıya girilmiş, ahlâk konuları kitabın sonunda otuz sayfaya sıkıştırılmış ve sıradan bir vatandaşın kolaylıkla anlayabileceği sade bir dil kullanılmamıştır. Ayrıca içerik de topluma göre güncelleştirilmemiş ve klasik dönem fıkıh literatüründe mevcut bilgilerin Türkçeye aynen aktarılması ile yetinilmiştir. Son yıllarda telif edilen birkaç ilmihali hariç tutarsak Ömer Nasuhi Bilmen'in ilmihalini model alarak telif edilen diğer ilmihaller de, konu dağılımı açısından pek farklı değildir. Bu durum günümüzde de içerik olarak Meşrutiyet dönemindekine benzeyen tartışmaların yaşanmasına yol açmış, bu eserleri merkeze alan birey merkezli dindarlık anlayışı "ilmihal dindarlığı" şeklinde terimleştirilmiş ve M. Hayri Kırbaçoğlu, 2002 yılında *İslamiyat* dergisinde "İlmihal Dindarlığının İmkânı Üzerine" başlıklı uzunca bir yazı kaleme almıştır. Kırbaçoğlu, makalesinin başında "bu sınırlı incelemede cevabı aranması gereken en önemli soru, kanaatimizce ilmihallerin bir dindarlık tasavvuruna sahip olup olmadığı, sahip ise bunun ne tür bir dindarlık tasavvuru olduğudur" diyerek piyasada mevcut ilmihallerin daraltılmış, derinliksiz, şekilci-mekanik, anakronik, psikopatolojik, erkek egemen, yetişkin merkezli ve eksik-yanlış bir dindarlık ve daraltılmış bir kulluk sunduğunu ifade etmiş ve bu iddiasını ağırlıklı olarak Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*'nden aldığı örneklere dayandırmıştır.⁶⁷

II. Halk İlmihalleri

Tanzimatın ilanı sonrasında sayı bakımından öğrenci ilmihalleri ile mukayese edilmeyecek kadar az olsa da halka yönelik ilmihal kitapları da yazılmıştır. Bu ilmihallerin birkaç istisna hariç hemen hepsinde Hanefî mezhebi esas alınmıştır. Şâfiî mezhebine dair sadece bir, Caferî mezhebine dair ise aynı müellife ait ve biri diğerinin devamı niteliğinde iki ilmihal mevcuttur. Hanefî mezhebine göre yazılan ilmihallerin birkaçı hariç hemen hepsi küçük hacimli eserlerdir. Bu dönemde ibadetlerden yalnızca birini veya kadınların özel halleri ya da aile hukukunu konu alan monografik ilmihaller de mevcuttur.

Geniş kapsamlı ilmihallere örnek olarak Abdullah Şevket'in *Necâtü'l-mü'minîn*, Mehmed Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam* ve Hacı Reşid Paşa'nın *Din-i Mübîn-i İslam* adlı eserleri zikredilebilir. Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam*'ı hakkında yukarıda bir bilgi verildiği için burada *Necatü'l-mü'minîn* ve *Din-i Mübîn-i İslam* hakkında bir nebze bilgi verilecek, ardından Hanefî mezhebi haricindeki ilmihallere ve monografik ilmihal çalışmalarına değinilecektir.

67 Cumhuriyet dönemi ilmihallerinin eleştirisi için bkz. M. Hayri Kırbaçoğlu, "İlmihal Dindarlığının İmkânı Üzerine", *İslamiyat*, 2002, s. 109-124; Ramazan Bozkurt, "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri", s. 136-194.

A. İçel'li Abdullah Şevket ve *Necâtü'l-mü'minîn* Adlı İlmihali

Necâtü'l-mü'minîn, Karamürsel kazası naibi İçel'li Abdullah Şevket b. Mahmud Hamdi'ye ait bir eserdir. 376 sayfa olan bu eser giriş, üç bölüm ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde müellif, fıkıh usulü eserlerinde yer alan emir ve nehy konusunu ayrıntılı bir şekilde ele almış; birinci bölümde emre konu olan fiilleri (memurun bih), ikinci bölümde yasaklanan fiilleri (menhiyyün anh), üçüncü bölümde ise ahlâkî konuları işlemiştir. Emre konu olan fiiller bahsinde namaz, oruç, hac, zekat gibi ibadetler anlatılmıştır. Yasaklanan fiiller bahsi, küfür lafızları, isyan ve nifak olarak üç ana başlıktan oluşmaktadır. Ahlâka dair olan üçüncü bölümde ise istikâmet, tövbe, mücahede, takva vb. konular ele alınmıştır.

Abdullah Şevket, eserin girişinde halkın ilmihal bilgisine ihtiyaç duyduğunu, ne var ki kaynaklarının genelinin dilinin Arapça olması itibarıyla bu eserlerden ancak kültürlü insanların istifade edebildiğini, Türkçeye tercüme edilenlerin ise ya “tercümede kaba saba bir dil kullanmak lazım imiş gibi” anlaşılmaz bir dile sahip olduğunu ya da üzerinden çok zaman geçmesi ve dilin dönüşmesi sebebiyle artık anlaşılmaz olduklarını, bu sebeple bir ilmihal yazmaya karar verdiğini ifade etmiştir.⁶⁸ Ne var ki giriş kısmında olabildiğince Arapça ve Farsça terkiplerden kaçınacağını ve sade bir dil kullanacağını söylemesine rağmen eserde ağıdalı sayılabilecek bir dil kullanmıştır. Ayrıca eserin sistematiğinde bazı düzensizlikler göze çarpmaktadır. Mesela itikat esaslarının ele alındığı bölümde turnak kesmek ve dünyanın yuvarlak olup olmadığına ilişkin bazı başlıklar yer almaktadır. Konularla ilgili bazı menkıbelere de yer verilen kitap, zaman zaman bir vaaz kitabını andırmaktadır.

B. Hacı Reşid Paşa ve *Din-i Mübîn-i İslam* Adlı İlmihali

Bu dönemde ilmihale dair hacimli eserlerden bir diğeri son dönem Osmanlı valilerinden ve Mecelle şârihlerinden olan Hacı Ahmed Reşid Paşa'nın (v. 1918) *Din-i Mübîn-i İslam* adlı eseridir. Beş ciltten oluşan eserin birinci cildinde (168 s.) inanç esasları, ikinci cildinde (205 s.) temizlik ve namaz, üçüncü cildinde (172 s.) zekat, oruç ve hac, dördüncü cildinde (151 s.) aile hukuku ve beşinci cildinde (129 s.) tasavvuf ve ahlâk konuları işlenmiştir. Ferağ kaydında müellif eseri sekiz ayda telif ettiğini ve 1323 Mart'ının Pazar günü tamamladığını ifade etmektedir. Amelî konularda Hanefî, itikadî konularda Maturîdî mezhebinin esas alındığı kitapta, inanç esasları konusunda diğer ilmihal kitaplarında pek rastlanmayan “rü'yetullah”, “âlemin hâdis olması”, “halk-ı ef'âl” gibi kelâmî pek çok tartışmaya yer verilmiş ve akîl delillendirmeler yapılmıştır. İbadetlere ve aile hukukuna ayrılan bölümler, orta hacimli bir fıkıh kitabı kadar ayrıntılı ve müdelleldir; ancak mezhep içi tartışmalara pek girilmemiştir. Tasavvuf ve ahlâka

68 Bkz. Abdullah Şevket, *Necâtü'l-mü'minîn*, s. 4-6.

dair olan beşinci cildin tasavvuf kısmında tasavvuf ilmi, seyr-u sülûk ve kalbin halleri hakkında bilgi verilmiş, daha sonra Nakşî, Kâdirî, Şazeli gibi tarikat silsileleri üzerinde durulmuştur. Ahlâk bahsinde ise müellif İslam'ın ahlâka verdiği öneme dair genel bir girişten sonra adalet, şecâat, rıfk, sehâ, vefa ve merhamet gibi güzel hasletler ve cehalet, zulüm, gadr, cimrilik, yalan gibi kötü hasletler hakkında bilgiler vermiştir. İçerdiği Arapça ve Farsça terkipler ve fikhî ve kelâmî terimlerden dolayı dili biraz ağır olsa da itikat, ibadet, aile hukuku, tasavvuf ve ahlâk konularının dağılımı ve her birine verilen ağırlık açısından bu eserin, örnek bir ilmihal olduğu ve Cumhuriyet dönemi ilmihallerine kıyasla çok daha ileri bir merhaleyi temsil ettiği söylenebilir.

C. Şâfi İlmihalleri

Osmanlı döneminde Şâfi mezhebine göre telif edilen tek Türkçe ilmihal, Mehmed Tahir Dağstanî (v. ?) tarafından telif edilen *Zübdetü'l-makâl fi ilmi'l-hâl* veya *Şâfi İlmihali* adlı eserdir. Eserin başında biri Arapça, diğeri Türkçe iki giriş mevcut olup Arapça girişte eserin adı *Zübdetü'l-makâl* olarak, Türkçe giriş kısmında ise *Şâfi İlmihali* olarak kaydedilmiştir. 48 sayfalık muhtasar bir ilmihal olan eserin girişinde müellif, kitabı yazdığı dönemde her alanda herkesin anlayabileceği pek çok kitap yazılmasına rağmen Şâfi mezhebine dair Türkçe hiçbir eser bulunmadığını, bu eksikliği gidermek ve Şâfiilerin ilmihal bilgisi ihtiyacını karşılamak amacıyla bu kitabı kaleme aldığını, ayrıca Şâfi fıkıh bilginlerinden Şihabeddin Remlî'nin hac ibadetine dair olan *İrşadü's-salik li-ahkâmî'l-menâsik* adlı eserini de tercüme ederek kitabın kenarına koyduğunu söylemiştir. İlmihalin yaklaşık üçte ikilik bölümünü teşkil eden akâide dair bölümde müellif, muhtemelen kendisine ait olan bir akâid manzumesini şerh etmiş, amel kısmında ise sadece temizlik ile ibadetlerden namaz ve oruç konularına yer vermiştir. Eserin yayın izni, kapak sayfasındaki yazıya göre 1903 yılında verilmiş olup hangi tarihte basıldığı bilgisi yer almamaktadır. Osmanlı Devleti'nde sayıları Hanefiler kadar çok olmasa da Anadolu Müslümanlarının ikinci büyük kesimini teşkil eden Şâfiiler için bu eser yayınlanıncaya kadar hiçbir ilmihal yazılmamış olmasının başlıca sebepleri, Batı Anadolu şehirlerinin Hanefî olması, Anadolu'nun doğusunda yaşayan Şâfiilerin anadilinin kahir ekseriyetle Kürtçe olması ve -genellikle aslen Kürd olmaları sebebiyle- Şâfi âlimlerinin bir ilmihal yazacak derecede Türkçeye vakıf olmamalarıdır. Cumhuriyet Türkiye'sinde de Şâfi ilmihali yazımında nisbî bir canlılıktan söz edilebilirse de Hanefî ilmihallerine nispetle yok hükmündedir.

D. İmamiye İlmihalleri

Osmanlı'nın son döneminde İmamiye mezhebine dair iki ilmihal mevcuttur. Abdurrahim Hoyî tarafından telif edilen bu iki eserden akâide dair olan ilki *Mezâhib-i İslamiyeden Akâid-i İmamiye*, ibadetlere dair olan ikincisi ise *İmamiye İlmihali* adındadır. 46 sayfadan oluşan *Akâid-i İmamiye*'de, adından da anlaşılacağı üzere Şia'nın İmamiye kolunun inanç esasları üzerinde durulmuştur.

Müellif, eserin giriş kısmında usûl-i dinin “tevhid, nübüvvet, mead, imamet ve adl”den ibaret olmak üzere beş olduğunu; ancak bunlardan ilk üçünün usûl-i din, son ikisinin ise usûl-i mezhep olduğunu belirtmiş ve bu ilkelerden her biri hakkında bilgiler vermiştir. Nübüvvet bölümünde Hz. Peygamber’in siretini; imamet bahsinde ise Ehl-i beyt ile on iki imamın tercüme-i halini genişçe anlatmıştır. *İmamiye İlmihali*'nde ise giriş kısmında, Kur'an-ı Kerim'den kardeşlik içeren ayetler seçilerek Ehl-i sünnet ile Şia arasındaki kardeşliğe vurgu yapılmış, ardından İmamiye mezhebine göre dinin fûrû hükümleri “namaz, oruç, zekat, humus, hac, cihad, emr-i bi'l-maruf, nehy-i ez münker, tevellâ ve teberrâ” şeklinde on madde halinde sayıldıktan sonra bunlardan her biri kısa kısa izah edilmiş, daha sonra abdest, gusül ve teyemmüm gibi temizlik çeşitleri ile namaz konusu işlenmiştir.

III. Dar Kapsamlı İlmihaller

Osmanlı'nın son dönemindeki ilmihal türlerinden biri de bütün ilmihal konularını içermeyen, sadece belirli bir konuya dair telif edilen monografik ilmihallerdir. İlmihal literatürünün ilk örnekleri olan namaza dair eserler esasında dar kapsamlı ilmihal türlerindedir. Zamanla diğer ibadetler, itikad ve ahlâk konuları da eklenerek ilmihal kitaplarının kapsamı genişletilmiş olmakla birlikte namaz, oruç ve hac gibi tek bir ibadete dair olan ve günümüzde “namaz hocası” ve “hac rehberi” gibi isimlerle anılan ilmihaller öteden beri yazılagelmiş ve bu gelenek Tanzimat ve sonrasında da sürdürülmüştür. Bu dönemde belirli bir ibadeti konu alan ilmihallere Muallime Kamer'in *Namaz Hocası*, Ömer Bahir'in *Şerâit-i Sıyâm*'ı, Ebu Rıdvan Sadık Vicdanî'nin *Cuma Namazı*, Hüseyin Pertev'in *Delil-i Hacc*'ı ve daha pek çok örnek sayılabilir. Süleyman Sırrı'nın *Vesiletü'l-felâh* seti ve Hafız Nuri'nin *Amelî Malumât-ı Diniyye* seti gibi her yıl özel bir ibadetin ele alındığı okul ilmihallerini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.

Halka yönelik olan ibadet ilmihalleri arasında özellikle dikkat çeken eser, Muallime Kamer Hanım'ın *Namaz Hocası* adlı eseridir. Kamer Hanım, tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı döneminde ilmihal yazarı olan ilk ve tek kadındır. Kamer Hanım, önce *Namaz Hocası* diye muhtasar bir kitap yazmış, daha sonra muhtemelen kocası olan Habibullah adında biriyle *Ramazan Orucu* adlı bir risale daha telif etmiştir. İlk baskısını tespit edemediğimiz *Namaz Hocası* risalesinin ikinci baskısı 1309/1892 yılında neşredilmiş, birkaç yıl içinde eser altı baskı yapmıştır. Kamer Hanım bu eseri sebebiyle II. Abdülhamid tarafından iki kez nişan verilerek ödüllendirilmiştir. Altıncı baskısı 1317 yılında yapılan eserin sonraki yıllara ait rastladığımız neşirlerinde de (örn. 1339, 1341) altıncı baskı yazmaktadır ki bu, eserin korsan baskılarının mevcut olduğunu göstermektedir.

Kamer Hanım'ın *Namaz Hocası* risalesini yazma gerekçesi özetle şudur: Kadınlarla yaptığı bir sohbette konu namaza gelir ve kendisine bu konuda pek çok soru yöneltilir. Sohbet sonunda bazı kadınlar, yazılan ilmihal kitaplarının

oldukça ayrıntılı ve karmakarışık olduğunu, bundan dolayı anlamakta zorluk çektiklerini belirterek Kamer Hanımdan namazın nasıl kılınacağına ve neresinde hangi duaların okunacağına dair sade ve anlaşılır bir risale yazmasını rica ederler. Bunun üzerine Kamer Hanım bu risaleyi kaleme alır.

Namaz Hocası, 63 sayfalık bir risale olup temel kaynağı İbrahim Halebî'nin Halebî adıyla meşhur muhtasar fıkıh kitabıdır. Kamer Hanım, bu risalede diğer ilmihallerde olduğu gibi namazın farzlarını, vaciplerini, sünnetlerini saymak yerine sabah namazından başlamak üzere -sünnetlerin kılınışı da dahil- her bir namazın niyetten selama kadar kılınış şeklini -tekrara düşme pahasına- tek tek anlatmış ve risalenin sonunda gusül ve kadınlara özel hallerine dair kısa bilgiler vermiştir. Eserin muhatap kitlesi tahsilli olmayan kadınlar olduğu için Kamer Hanımın tekrarlarla dolu böyle bir üslubu tercih etmesi gayet yerinde olup ödül alması ve defalarca basılmış olması da o dönemde büyük bir beğeniye mazhar olduğunu göstermektedir.

Kamer Hanım bu risaleyi yazdıktan sonra -muhtemelen- kocası Habibullah ile birlikte *Ramazan Orucu* adında 30 sayfalık bir risale daha kaleme almıştır. Sunuş yazısından bu risalenin de önceki gibi kadınlardan gelen rica ile yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu eserin temel kaynağı ise Molla Hüsrev'in *Düreru'l-hukkâm* adlı eseridir.

Bu dönemde telif edilen dar kapsamlı ilmihal türlerinden biri de kadınların özel hallerine dair risalelerdir. Bu türe ait şu üç eser tespit edilebilmiştir: Mustafa Fehim b. Osman Akşehrî'nin *Mürşidü'n-nisa*, Abdullah Edib Ayntâbî'nin *Muhtasaru Dimâi'n-nisâ* ve Karahisârî Cemal Efendi'nin *İkâzu'r-ricâl ve'n-nisâ fi ahkâmî'l-hayz ve'n-nifas* adlı eserleri. Bu risalelerin konusu hayız, nifas, istihaze ve bunlara bina edilen dinî hükümlerdir. Osmanlı döneminde bu konudaki en önemli risaleler Mehmed Birgivi'nin *Zuhru'l-müteehhilîn* adlı eseri ile İbn Âbidîn'in bu risale üzerine yazdığı *Menhelü'l-vâridîn* adlı şerh olup bu iki eser Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yazılan kadın ilmihallerinin hemen hepsine kaynaklık etmiştir. Bu konuya dair ilmihal yazan müellifler, konunun dinî pek çok hükümlle ilişkili olduğunu, kadının bu hükümlere riayet etmekle, kocasının da aile reisi olması hasebiyle eşine bu bahisleri öğretmekle yükümlü olduğunu, ne var ki bunca önemine rağmen kadınların bilgisiz ve erkeklerin de öğretmek konusunda ilgisiz oldukları noktasında âdeta söz birliği ettiklerini ifade etmişlerdir.

Dar kapsamlı ilmihal türlerinden bir diğeri aile hukukuna dair olan bazı eserlerdir. Tanzimat sonrasında kaleme alınan ilmihal literatürünün genelinde aile hukukuna en ufak bir temas yoktur. Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam* ve Hacı Reşid Paşa'nın *Din-i Mübîn-i İslam* adlı eserlerinde ise evlilik ve boşanma konusu müstakil bir cilt teşkil etmektedir.

Nimet-i İslam'ın evlilik ve boşanma hükümlerini ihtiva eden Münâkehât ve Müfarakât adlı üçüncü kısmı müstakil bir eser mahiyetindedir. Çünkü ibadetler

bölümünün metin kısmını müellif, büyük oranda *Meraki'l-felâh* ve Tahtavî *Haşiy'e*'sinden tercüme etmek suretiyle telif etmiştir. *Nimet-i İslam*'ın üçüncü kısmı olan aile hukuku bölümünün kaynakları ise *Fetâvâ-yı Âlemgîriye (Hindiye)*, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, *Neticetü'l-fetâva*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Behcetü'l-fetâvâ* ve *Fetâvâ-yı Feyziyye*'dir. Müellif; İbn Nüceym (v. 1563), Ankaravî Mehmed Efendi (v. 1687) ve Menteşizâde Abdürrahîm Efendi'ye (v. 1716) ait olan fetva kitaplarından da yeri geldikçe yararlandığını ifade etmiştir. Kitap; evlilik, boşanma ve süt kardeşliği olmak üzere üç ana bölümden müteşekkildir. Müellif, evliliğe dair olan kısma "*el-Vücûhu'l-milâh fi fusûli'n-nikâh*", boşanma ile ilgili kısma "*İbânetü'l-iglâk an mesâili't-talâk*", süt kardeşliği ile ilgili kısma ise "*Keşfü'l-kınâ an mesâili'r-radâ*" isimlerini vererek her bir bölüme müstakil birer risale hüviyeti kazandırmıştır. Kitapta nafakaya dair hükümler ilgili başlıklara dağıtılmış, ayrıca bazı konu başlıkları ile ilişkilendirilerek yemin, evlat edinme ve buluntu çocuk hükümleri beyan edilmiştir.

Din-i Mübin-i İslam'ın ise dördüncü cildi aile hukukuna ayrılmış ve konu "münakehât", "mufarakât" ve "mevlûdât" olmak üzere üç ana başlık altında ele alınmıştır. Zihni Efendi'den farklı olarak Hacı Reşid Paşa, "mevlûdât" kısmında ehliyet ve engelleri konusuna da temas etmiştir.

Yeniköy ve Üsküdar naibi Eskişehirli Mehmed Emin Efendi'nin *Mürşidü'n-nikâh ve't-talâk* adlı risalesi ise evlilik ve boşanma hükümlerine dair muhtasar bir risale olup *ed-Dürrü'l-muhtâr*, *Mülteka'l-ebhur*, *Düreru'l-hukkâm* ve bu kitaplar üzerine yazılan şerh ve haşiyelerden; ayrıca meşhur fetva kitaplarından istifade edilerek yazılmıştır. Zihni Efendi ve Hacı Reşid Paşa'nın kitaplarına nispetle konu çerçevesi daha dar ve dili oldukça ağırdır. Manastırlı İsmail Hakkı'nın (v. 1912) *Vesailü'l-felâh fi mesâili'n-nikâh* adlı eseri de bu türün örnekleri arasında zikredilebilir.

Bu dönemde aile hukukuna dair, ilmihal üslubundan ziyade *Mecelle-i Ahkâm-i Adliye* ve Kadri Paşa'nın (v. 1888) *Ahval-i Şahsiye*'si model alınarak kanun tarzında ve fakat resmî bir kanun özelliği taşımayan kitaplar da yazılmıştır. Bu eserlerden biri Mahmud Esad Seydişehrî'nin (v. 1918) *Kitab-ı Nikah ve Talak* (Dersaadet: Matbaa-i Hayriye, 1326) adlı eseri olup 513 madde ve şerhini içermektedir. *Mülteka'l-ebhur* ve *ed-Dürrü'l-muhtar* gibi muteber Hanefî fıkıh kaynaklarının kullanıldığı bu eser Mekteb-i Hukuk'ta ders kitabı olarak okutulmuştur. Bir diğer eser Galata Kadı Müşaviri Mehmed Sürurî'nin *Ahkâmu'n-nikâh* (Daru'l-hilâfe: Matbaa-i Hukukiye, 1329) ve *Ahkâmu't-talak* (Manzume-i Efkâr Matbaası) adlı eserleridir. *Ahkâmu'n-nikah* 316, *Ahkâmu't-talâk* ise 325 maddeden oluşmaktadır. Üçüncü eser ise Basra İstinaf Mahkemesi Reisi Mehmed Bahaeddin'in *en-Necâh fi ahkâmi'n-nikâh* (Tevsi-i Tıbbât Matbaası, 1332) adlı eseri olup 1130 maddeden oluşmaktadır.

Sonuç Yerine

Tanzimatın ilanından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar olan seksen yıllık dönemde seksen civarında ilmihal yazarı ve -ilmihal setlerinin her bir cildi hesaba katılırsa- irili ufaklı 200'e yakın ilmihal tespit edilmiştir.⁶⁹ Bu ilmihallerin kahir ekseriyeti rüşdiye ve idadilerde ilmihal/malumat-ı diniyye dersleri için ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Öğrenci ilmihallerine nispetle sayıları az olsa da büyük ve küçük hacimli halk ilmihalleri ve belli bir konuya münhasır dar kapsamlı ilmihaller de mevcuttur.

İlmihal sayısındaki bu devasa artışın “matbaanın yaygınlaşması”, “okur yazarlığın artması sebebiyle kültür düzeyinin nisbî olarak yükselmesi”, “rüşdiye ve idadi gibi yeni mekteplerin küşâdı”, “İkinci Meşrutiyet döneminde okulların yeniden yapılandırılması”, “müfderat değişiklikleri”, “telif edilen ilmihallerin üslup ve içerik bakımından beklentileri karşılayamaması” ve “okul kitaplarından rant devşirme düşüncesi” gibi pek çok sebebi vardır.

Tanzimat döneminin ilk yıllarında ders kitabı ihtiyacı *Dürr-i Yektâ* gibi popüler ilmihallerle karşılanmış, Birinci Meşrutiyet döneminde ise Süleyman Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Mustafa Bey, Ali Nazîmâ Bey ve Zihni Efendi gibi alim ve eğitimcilerin ilmihalleri kullanılmaya başlanmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde ise Maarif Nazırlığının hazırladığı müfderat doğrultusunda amelî ilmihal, ulûm-i diniyye, malumât-ı diniyye ve dinî dersler gibi adlar altında, ciltleri 3-10 arasında değişen ilmihal setleri yazılmıştır.

Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde Mustafa Bey, Zihni Efendi, Hacı Reşid Paşa, Halim Sabit, Nazım İçsel ve Ahmed Hamdi Akseki gibi din konusunda uzman ve eğitimci olan şahıslar tarafından yazılan ilmihaller yanında, esasen doktorluk, askerlik, yayıncılık gibi başka mesleklerle iştigal eden ve dinî eğitimi hakkında bilgi sahibi olamadığımız kimseler tarafından da ilmihaller yazılmıştır. Bu dönem, tabir yerinde ise herkesin kendini din ve eğitim konusunda uzman sandığı ve eline kalem alanın ilmihal ve ders kitabı yazmaya soyunduğu bir kaos ve keşmekeş dönemidir. Ne ki dönemin Maarif Nazırlığı, uzman bir komisyona okullarda okutulmak üzere bir ilmihal hazırlatarak bu ağır yaraya neşter vurmaya bir türlü başaramamış ve bu yüzden pek çok yazarın eleştiri oklarına hedef olmuştur.

69 Araştırmayı sonlandırmaya yaklaşmışken, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi üçüncü sınıfta okumakta olan bir öğrenci, bir mail atarak elinde Reşid Paşa'nın *Din-i Mübin-i İslam*, Mehmed Raif Efendi'nin *Makasidu't-tâlibin* ve Ahmed Zühdi'nin *el-Mecmuatü'z-zühdiye* adlı eserlerinin bulunduğunu belirtti ve bu eserler hakkında bir değerlendirme talep etti. Ne var ki bibliyografya kısmı büyük oranda tamamlanmış olmasına rağmen bu eserlerin hiçbiri si listede mevcut değildi. Bundan dolayı Tanzimat dönemi ilmihal literatürü ile ilgili daha detaylı araştırmalar yapılmadan bu konuda kesin ya da kesine yakın bir rakam vermek pek mümkün gözükmemektedir.

Literatür

A. Tanzimat Dönemi İlmihalleri⁷⁰

Abdullah Şevket b. Mahmud Hamdi, *Necâtü'l-mükellefin*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye, 1317.

Abdullah Edib Ayntâbî, *Muhtasarı ahkâmî'd-dimâ*, Dersaadet: Sadâ-yı Millet Matbaası, 1327.

Abdülhamid b. Mustafa Reşid, *Zübde-i İlmihal*, İstanbul: Haşim Matbaası, 1340.

Abdürrahim Hoyi, *İmamiyye İlmihali*, Şehzadebaşı: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341.

_____ *Mezâhib-i İslamiye'den Akâid-i İmamiye*, Dersaadet, 47 Numaralı Matbaa, 1327; Şehzadebaşı: Evkaf Matbaası, 1340.

Abdürrahim Rahmi İbn Pertev, *Dersa Din: Kürtçe Din Dersleri*, İstanbul: Çaphâne-i Necm-i İstikbal, 1340.

Ahmed Câvid, *Müslümanlık: Yani Akâid-i İslamiye İle Müslümanlığa Müteallik Bilinmesi Lazım Olan Mevâddı Havidir*, yy., 1313.

Ahmed Cevdet Paşa, *Eser-i Ahd-i Hamîdî İlmihal*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1309; 1312.

Ahmed Cûdî, *Yeni İlmihal: Akâid Dersleri*, Dersaadet, Kütüphane-i İslam, 1328.

Ahmed Hamdi, *Ahlâk Dersleri*, Ankara: Öğüt Matbaası, 1342.

Ahmed İlmî, *İlm-i Hâl*, yy., 1243; Kâhire: Bulak Matbaası, 1260.

Ahmed Midhat, *Abdest ve Namaz: Mübtediler İçin Kıraat Kitabı*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1303.

Ahmed Ziyaeddin, *Vesiletü'n-necât: İtikad ve amel ve cihada müteallik hayli mesâil-i mühimme-i diniyyeyi havidir*, Dersaadet: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1319.

_____ *Vesiletü'l-felah: Devre-i Ulâ Birinci Senesine Mahsus Malumât-ı Diniyye*, Dersaadet: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1334.

_____ *Vesiletü'l-felah: Mekâtib-i Sultaniye Beşinci Senesine Mahsus Malumât-ı Diniyye*, Dersaadet: Şirket-i Mürettebiye, 1334.

_____ *Vesiletü'l-felah: Mekâtib-i Sultaniye Altıncı Senesine Mahsus Malumât-ı Diniyye*, Dersaadet: Şirket-i Mürettebiye, 1334.

_____ *Vesiletü'l-felah: Mekâtib-i Sultani'nin Yedinci Senesiyle Daru'l-muallimîn ve Daru'l-muallimâta mahsus Malumât-ı Diniyye: Sıvı*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniyye, 1334.

70 Bibliyografyada eski alfabe ile yeni alfabe arasında geçiş dönemi olması itibarıyla 1922-1928 yılları arasında eski yazı ile neşredilen, ilmihal kapsamında değerlendirilebilecek bazı kitaplara da yer verilmiştir.

_____ *Vesiletü'l-felah: Mekâtib-i Sultani'nin Sekizinci Senesiyle Daru'l-muallimîn ve Daru'l-muallimâta Mahsus Malumât-ı Diniyye: Zekat, hac, kurban, fitre*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1332.

_____ *Malumât-ı Diniyye: Devre-i Ülä Birinci Sınıfa Mahsustur*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye, 1333.

_____ *Malumât-ı Diniyye Dördüncü Kısım*, İstanbul: Matbaa-i Şems, 1333.

_____ *Malumât-ı Diniyye: Beşinci Kısım*, İstanbul: Matbaa-i Şems, 1333.

_____ *Çocuklara Malumât-ı Diniyye Dersleri: Devre-i Mutavassıta Birinci Sene*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1338.

_____ *Çocuklara Malumât-ı Diniyye Dersleri: Devre-i Âliye Birinci Sınıf*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1338.

Ahmed Zühdi, *el-Mecmuatü'z-zühdiyye fi'l-ahkâmî'd-diniyye: Cüz-i Evvel*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1311.

Ali İrfan, *Malumât-ı Diniyye: Birinci Kısım*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1329.

_____ *Malumât-ı Diniyye: İkinci Kısım*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1329.

Ahmed Nazif, *Teshîl-i İlmihal: Mekâtib-i İbtidaiyenin Üçüncü Senesine Mahsus*, İstanbul: 52 Numaralı Matbaa, 1316; İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kamil, 1328.

Ali Nazimâ, *İdman İkinci Lahika: Akâid-i İslamiyeden Mekâtib-i İbtidaiyeye Mahsus İlmihal*, yy: yy, 1313.

_____ *İdman Üçüncü Lahika: Akâid-i İslamiyeden Mahsus İlmihal-i Kebir*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309.

_____ *Rebiu'l-İslam'dan İkinci İlmihal*, İstanbul: Selanik Matbaası, 1327.

_____ *Rebiu'l-İslam'dan Üçüncü İlmihal*, İstanbul: 48 Numaralı Matbaa, 1329.

_____ *Amelî İlmihal Kitabı: Birinci Cüz*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1328.

A. Rıza, *İbtidailere Malumât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, Dersaadet: Nefaset Matbaası, 1331.

Ali Rıza Efendi, *Zübde-i İman ve Hediyye-i İhvan*, İstanbul: Matbaa-i Manukyan, 1302.

Ali Rıza b. Hacı Münib, *Abdest ve Namazda Okuduğunu Türkçe Bil: Rehberü'l-vuzû ve's-salât*, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1335.

Ankaralı Ahmed Hilmi, *Mubibbü'l-fikh li-hıfzi'd-din*, yy., Mahmud Bey Matbaası, 1328.

Babakaleli Abdülaziz Efendi, *Risaletü Dâireti'l-mü'minîn fi'n-nikâh ve't-talâk*, 1282.

Ebu'l-Cezmi Hıfzı, *Ramazan Hocası*, Dersaadet: 38 Numaralı Matbaa, 1326.

Ebu Rıdvan Sadık Vicdani, *Cuma Namazı*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1337; 1340.

_____ *Bayram Namazları*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1337.

Eskişehirli Mehmed Emin, *Risale-i Mevâidü's-savm*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1290.

Firaki Abdurrahman Çelebi, *Kırk Sual*, yy., yy, 1300.

Habibullah, Kamer, *Ramazan Orucu*, Dersaadet: Alem Matbaası, 1313.

Hacı Reşid Paşa, *Din-i Mübîn-i İslam*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye, 1328.

Hafız Hamdi, *Oruç Risalesi*, İstanbul: Ahmed Kamil Matbaası, 1928.

Hafız Mehmed Demir, *Tercümeli İman ve İbadet Dersleri*, Ahmet Kamil Matbaası, 1926.

Hafız Nuri, *Amelî Ulûm-i Diniyye: Birinci Kitap*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1330; Dersaadet, yy.,1331.

_____ *Amelî Ulûm-i Diniyye: İkinci Kitap*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1330.

_____ *Amelî Ulûm-i Diniyye: Üçüncü Kitap*, Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1328.

_____ *Amelî Ulûm-i Diniyye: Dördüncü Kitap*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1329.

_____ *Amelî Ulûm-i Diniyye: Beşinci Kitap*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1332.

_____ *Amelî Ulûm-i Diniyye: Altıncı Kitap*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1329.

_____ *Amelî Malumât-ı Diniyye: Devre-i Ula Birinci Sınıf*, Dersaadet: yy., 1332.

_____ *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslamiye: Birinci Kısım*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1330.

_____ *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslamiye: İkinci Kısım*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1330.

_____ *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslamiye: Üçüncü Kısım*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1330.

_____ *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslamiye: Dördüncü Kısım*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1330.

_____ *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslamiye: Beşinci Kısım*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1330.

_____ *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslamiye: Altıncı Kısım*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1330.

Hafız Reşid, *Malumât-ı Diniyye: Birinci Kitap- Mekâtib-i İbtidaiye Devre-i Ulâ Birinci Senesine Mahsustur*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1338.

Halil, *Fevayizü'l-etfal*, İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1300.

Halim Sabit, *Amelî İlmihal: Talebeye Birinci Kitap*, İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328; İstanbul; Necm-i İstikbal Matbaası, 1333.

_____ *Amelî İlmihal, Talebeye Mahsus İkinci Kitap*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye, 1329; 1331.

_____ *Amelî İlmihal Üçüncü Kitap*, İstanbul: Tevsi-i Tıbbât Matbaası, 1331; Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332.

_____ *Amelî İlmihal: Muallimlere Mahsus Birinci Kitap*, İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.

_____ *Amelî İlmihal: Muallimlere Mahsus İkinci Kitap*, Dâru'l-hilafe: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1329.

Hamdi Mustafa, *Efrad-ı Şahaneye Mahsus İlmihal*, yy., 1324.

Hasan Hilmi b. Osman Nuri, *Dürr-i Sencide*, Dersaadet, 56 Numaralı Matbaa, 1327; Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1328.

_____ *Mirkat-ı Akâid yahud Vâzih İlmihal*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327; İstanbul: Karabet Matbaası, 1330.

Hüseyin Hıfzı, *Sualli ve Cevaplı Muhtasar İlmihal*, Dersaadet: Selanik Matbaası, 1328.

Hüseyin Pertev, *Delil-i Hac ve Rehnümâ'yı Min Külli Fecc*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1325.

İmamzade Mehmed Esad, *Dürr-i Yektâ*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1250; 1293; 1294; yy.: Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, 1306.

_____ *Musahhah Dürr-i Yekta*, İstanbul: Babıali Caddesi 38 Numaralı Matbaa, 1318; İstanbul: Asır Matbaası, 1325.

_____ *Dürr-i Yekta Şerhi*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309; İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1314; İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1315; Dersaadet: Matbaa-i Hurşid, 1317.

İsmail Hakkı, *Delilü'l-hâcc fi menâsiki'l-hacc*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1325.

Kadıza Ahmed b. Mehmed Emin, *Ferâidü'l-fevâid fi beyâni'l-akâid: Âmentü Şerhi*, yy.: yy., 1302.

Karahisarî Cemal Efendi b. Hacı Osman, *İkâzu'r-ricâl ve'n-nisâ fi ahkâmi'l-hayz ve'n-nifâs*, yy.: Eser-i Terakki Matbaası, 1332.

Kolcalı Abdülaziz, *Sualli ve Cevaplı Ulûm-i Diniyye*, İstanbul: Ahmed Saki Efendi Matbaası, 1327.

Mahmud Mesud, *Usul-i Akâid-i İslamiye'den Mebadi-i İlmihal*, Dersaadet: 52 Numaralı Matbaa, 1326.

_____ *Usul-i Akâid-i İslamiyeden Muhtasar İlmihal*, İstanbul: yy., 1313.

_____ *Usul-i Akâid-i İslamiyeden İlmihal-i Kebir*, Dersaadet: Babiali Caddesinde 25 Numaralı Matbaa, 1312.

Manastırlı İsmail Hakkı, *Vesâilü'l-felâh fî mesâilî'n-nikâh*, İstanbul: Alem Matbaası, 1313.

Manastırlı Mehmed Rifat, *Manzum İlmihal*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313.

Mazhar, *Misbahu'l-felah: Mufasssal İlmihal: Birinci Cilt*, Dersaadet: Alem Matbaası, 1312.

Mehmed Abdülkadir, *Çocuklarıma İlk İlmihal*, Dersaadet: Şirket-i Mürettibiye, 1330.

Mehmed Ali, *Muhtasar Akâid-i Diniyye*, Dersaadet, Matbaa-i Hayriye, 1326.

Mehmed Atıf, *İslam Yolu Yeni İlmihal*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1338.

_____ *İslam Çığırı Küçük İlmihal*, yy.: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1339.

Mehmed Asaf, *Zübde-i Akâid-i Diniyye*, Edirne: Edirne Vilayet Matbaası, 1304.

Mehmed Asım [Us], Ahmed Cevad [Emre], *Anadolu Yavrusunun Kitabı: Malumât-ı Diniyye, Devre-i Mutavassıta Birinci Sene*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1336.

_____ *Anadolu Yavrusunun Kitabı: Malumât-ı Diniyye: Devre-i Âliye Birinci Sene*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338.

Mehmed Edib b. Mehmed Derviş, *Menâsikü'l-hac*, Mısır: Bulak, 1250.

Mehmed Emin, *Mebadi-i İslamiye*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1304.

Mehmed Emin Efendi, *Necâtü'l-müminin: Namazı ve Zekatı ve Orucu Beyan Hakkında*, İstanbul, yy., 1308.

Mehmed Fevzi Efendi, *'İyânu'l-mesâlik fî beyani'l-menâsik*, yy., Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1307.

Mehmed Lütfü, *Kütüb-i Ahlâk-ı İslamiyeden Mübtedilere Mahsus İlmihal-i Sağır*, yy., Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326.

Mehmed Raif Efendi, *Makasidü't-tâlibîn*, Dersaadet: Alem Matbaası, 1306.

Mehmed Şükrü, *İlmî ve Amelî İlmihal*, Kostantiniye: Matbaa-i Ebu'z-Ziya, 1327.

Mehmed Tahir Dağıstani, *Zübdetü'l-makal fî ilmi'l-hal*, İstanbul: Arif Efendi Matbaası, ty.

Mehmed Ubeydullah, *Oruç*, İstanbul: Vatan Matbaası, 1343.

Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam: Kısım-ı Evvel*, Dersaadet, 1. baskı, 25 Numaralı Matbaa, 1311; 2. baskı, 1313; 3. baskı, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316.

_____ *Nimet-i İslam: Kitabı't-tahâra: Kısım-ı Sani*, 1. baskı, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1320; 2. baskı, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye, 1324.

_____ *Nimet-i İslam: Kitabı's-salât: Kısım-ı Sani*, 1. baskı, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye, 1322; 2. baskı, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye, 1326.

_____ *Nimet-i İslam: Kitabı's-savm: Kısım-ı Sani*, 1. baskı, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322; 2. baskı, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1328.

_____ *Nimet-i İslam: Kitabı's-zekât: Kısım-ı Sani*, 2. baskı, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1329.

_____ *Nimet-i İslam: Münakehât ve Müfarakât: Kısım-ı Salis*, 1. baskı, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324.

_____ *el-Muhtasarât fî mesaili't-tahâra ve'l-ibâdât*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332; İstanbul: Kanaat Matbaası, 1339.

_____ *Hanımlar İlmihali*, Dersaadet: 38 Numaralı Matbaa, 1313; 1318; 1332.

_____ *Kızlar Hocası Yahud Küçük Hanımlar İlmihali*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1312; 1324.

Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri (İlk Mektep Üçüncü Sınıf)*, yy., İkdam Matbaası, 1928-1929.

_____ *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri (İlk Mektep Dördüncü Sınıf)*, yy., Ahmed Kamil ve Şeriki Matbaası, 1928-1929.

_____ *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri (İlk Mektep Beşinci Sınıf)*, yy., İlhami Fevzi Matbaası, 1928-1929.

Muallim Cevdet, *Askerî Din Dersleri*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1928.

Muallim Hafız Erşed, *Muvazzah Malumât-ı Diniyye: Devre-i Ülâ-İkinci Sene-İkinci Kısım*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1342.

_____ *Muvazzah Malumât-ı Diniyye: Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene-Üçüncü Kısım*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniyye, 1334; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye, 1335.

_____ *Muvazzah Malumât-ı Diniyye: Devre-i Mutavassıta İkinci Sene-Dördüncü Kısım*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1341.

_____ *Malumât-ı Diniyyeden Tavzih-i İbadât: İlm-i Fıkhın İbadât Kısmından Bahseder*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1335.

Muallime Kamer, *Namaz Hocası*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1309; Dersaadet: 38 Numaralı Matbaa, 1317.

Murad Efendi, *Menâsik-i Hacc-ı Şerif*, yy.: Sahafiye-i Osmaniye, 1325.

Mustafa, *Sualli Cevaplı İlmihal*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1327.

Mustafa, *Mufassal İlmihal*, yy: yy, 1310; Dersaadet, 1314.

Mustafa Asım, *Akâid Dersleri*, Dersaadet: Hilal Matbaası, 1324; Dersaadet: Karabet Matbaası, 1330.

Mustafa Bey, *Mufassal İlmihal: İbtidaiyye Mekteplerinin Dördüncü Senesi Şakirdanına Okutturulacaktır*, İstanbul: 25 Numaralı Matbaa, 1310; 1327.

_____ *Mülahhas İlmihal: Zükur İbtidaiyye Mekteplerinin İkinci Senesi Şakirdanına Mahsustur*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1324; Dersaadet: Matbaa-i İkbal, 1327.

_____ *Telhis-i Mülahhas İlmihal*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310.

Mustafa b. Mehmed Hulusi, *Feyzu'l-bahreyn Şerhu İlmihal li'n-nisa ve'r-ricâl*, yy., 1260; yy. (İstanbul): Bosnevî el-Hac Muharrem Efendi Matbaası, 1289.

Müftizâde Ahmed Esad, *Şerait-i Sıyâm*, İzmit: Şark Matbaası, 1338.

Nazım, *Amelî Malumât-ı Diniyye: Birinci Kitap-Devre-i Ülä Birinci Sınıf*, İstanbul: 46 Numaralı Matbaa, 1331.

_____ *Amelî Malumât-ı Diniyye: İkinci Kitap-Devre-i Ülä İkinci Sene*, İstanbul 46 Numaralı Matbaa, 1333.

_____ *Amelî Malumât-ı Diniyye: Üçüncü Kitap-Devre-i Mutavassıt Birinci Sene*, İstanbul: 46 Numaralı Matbaa, 1332.

_____ *Amelî Malumât-ı Diniyye: Dördüncü Kitap-Devre-i Mutavassıt İkinci Sene*, İstanbul: 46 Numaralı Matbaa, 1334.

_____ *Amelî Malumât-ı Diniyye: Beşinci Kitap*, İstanbul: 46 Numaralı Matbaa, 1331.

_____ *Amelî Malumât-ı Diniyye: Altıncı Kitap-Devre-i Âliye İkinci Sene*, İstanbul: 46 Numaralı Matbaa, 1331.

_____ *Amelî Malumât-ı Diniyye: Yedinci Kitap-Sultani Yedinci Sene*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1331.

_____ *Alemî Malumât-ı Diniyye: Sekizinci Kitap-Sultani Sekizinci Sene*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1331.

_____ *Amelî Malumât-ı Diniyye: Birinci Kitap- Daru'l-muallimîn İbtidai Birinci Sene*, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1331.

Nâzım-Nuri, *Mekteplilere Amelî Malumât-ı Diniyye: Devre-i Ülä, Birinci Sene, Birinci Kitap*, İstanbul, Şems Matbaası, 1342.

Mekteplilere Amelî Malumât-ı Diniyye: Devre-i Ülä İkinci Sene, Birinci Kitap, İstanbul: Şems Matbaası, 1342.

_____ *Mekteplilere Amelî Malumât-ı Diniyye: Devre-i Mutavassıt, İkinci Sene, Üçüncü Kitap*, İstanbul: Şems Matbaası, 1342.

_____ *Mekteplilere Amelî Malumât-ı Diniyye: Devre-i Mutavassıt, İkinci Sene Dördüncü Kitap*, Şems Matbaası, 1342.

_____ *Mekteplilere Amelî Malumât-ı Diniyye: Devre-i Âliye, Birinci Sene, Beşinci Kitap*, İstanbul: Şems Matbaası, 1342.

_____ *Mekteplilere Amelî Malumât-ı Diniyye: Devre-i Âliye, İkinci Sene, Altıncı Kitap*, İstanbul: Şems Matbaası, 1342.

Ömer Bahir, *Şerait-i Sıyâm*, İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1302.

Rifat, *Mâlumât-ı Âliye*, Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1330.

Safranbolulu Hasan Hilmi, *Akide-i Diniyye veya Açık İlmihal*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1331.

Salahî Abdullah Efendi, *Elli Dört Farz Şerhi*, yy., yy, 1300.

Süleyman Hüsnü Paşa, *İlmihal-i Kebîr*, İstanbul; Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamî, 1286; 1289; İstanbul: Mihran Matbaası, 1300; İstanbul: Daruşşafaka, 1307; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1307.

_____ *İlmihal-i Sağır*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1312 (12. baskı); Kostanti-niye: Matbaa-i Ebüzziya, 1317.

_____ *İlmihal*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-i Harbiye Matbaası, 1290; Cemiyet-i Tedrisiye-i İslami, 1291; Hanya: Mekâtib-i İslamiyye Matbaası, 1301; 1302; Bahriye Matbaası, 1305.

_____ *Muhtasar İlmihal*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası (?), 1323.

Süleyman Sırrı, *Vesiletü'l-felah*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1328.

_____ *Kitabu't-tahare*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1328.

_____ *Kitabu's-salât*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1328.

_____ *Kitabu'z-zekât*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1329.

_____ *Kitabu's-savm*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1329.

_____ *Kitabu'l-hacc*, Dersaadet: 48 Numaralı Matbaa, 1329.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslam: Hakaik-i İslamiyyeye Müs-tenid Yeni İlm-i Akâid*, İstanbul: Hikmet Matbaası, 1332.

Tüccarzade İbrahim Hilmi (Çığraçan), *Müslüman Çocuk Yeni İlmihal*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, (r.)1326.

_____ *İlk Malumât-ı Diniyye: Birinci Kitap-İlk Mektep İlk Devre*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1926.

_____ *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteplerin Beşinci Sınıfına Mahsustur*, İstanbul, Kitaphane-i Hilmi, 1928.

Üryânîzâde Ali Vahîd, *İbtidailerde Din Dersleri: Sultanilerin Kısım-ı İbtida-isiyle İbtidailerin Devre-i Ülâsı İkinci Senelerine Mahsustur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332.

_____ *Köylü İlmihali*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338.

_____ *Asker İlmihali*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1332; Dersaadet: Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1333.

_____ *Çocuk Büyütme İlmihali*, İstanbul: Vatan Matbaası, 1340.

Vildan Faik, *Esrâru's-savm*, İstanbul: Ahter Matbaası, 1315.

Yeşilzade Erzurumlu Mehmed Salih, *Din Muallimi*, yy.: Şemsî Matbaası, 1341.

Yusuf Rıza, *Usul-i Akâid-i İslamiyeden En Kolay İlmihal: İkinci Kısım*, İzmir, Şems Matbaası, 1329.

_____ *Usul-i Akâid-i İslamiyeden En Kolay İlmihal: Üçüncü Kısım*, İzmir: Şems Matbaası, 1329.

Yusuf Zeyneddin Siruzi, *Zübdetü'l-ıman ve Umdetü'l-ihvan*, İstanbul: Kürt Hüseyin Ağa Matbaası, 1300.

Yusuf Ziya, *İslam Dini (Birinci Kitap-Üçüncü Sınıflar)*, İstanbul: Türk Matbaası, 1927.

_____ *İslam Dini (İkinci Kitap-Dördüncü Sınıflar)*, İstanbul: Türk Matbaası, 1927.

_____ *İslam Dini (Üçüncü Kitap-Dördüncü Sınıflar)*, İstanbul: Türk Matbaası, 1927.

_____ *Köy Mektepleri İçin Dinimiz*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1928.

Yusuf Ziyaeddin Üsküdari, *İlmihal: Müslüman Çocuk*, İstanbul: Keteon Matbaası, 1331.

_____ *Teravîh Hocası: Envâru'l-kıyâm fî şehri's-sıyâm*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1332.

_____ *Abdest Risalesi, Envaru'l-vuzû*, Daru'l-Hilafe: Keteon Matbaası, 1328.

İlk İlmihal, Dersaadet: yy., 1317; Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1331.

İlm-i Hal, Dersaadet: Ali Raif Matbaası, 1331.

Rehber-i Salât yahud Sual ve Cevaplı İlmihal, Dersaadet: Selanik Matbaası, 1328.

Mızraklı İlmihal, İstanbul: Matbaa-i Osmanıyye, 1306; 1312.

Muhtasar İlmihal, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1323.

Zükûr Rüşdiye Mekâtibine Mahsus Birinci İlmihal, Dersaadet: 38 Numaralı Matbaa, 1324.

Etfâl-i Zükûr İçin İkinci İlmihal, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316; İstanbul: 38 Numaralı Matbaa, 1322.

B. Meşrutiyet Döneminde Dinî Tedrisat ve İlmihal'e Dair Bazı Makaleler

Ahmed Hamdi, "Mekteplerde Din Tedrisatı: Muallime Pakize Hanımefendiye", *Sebilürreşad*, 1338, c. 18, sy. 447, s. 55-57.

_____ "Mekteplerde Tedrisat ve Terbiye-i Diniyye Meselesi Hakkında", *Sebilürreşad*, 1339, c. 19, sy. 488, s. 215-217.

_____ "Mekteplerde Din Tedrisatı", *Sebilürreşad*, 1342, c. 22, sy. 553-554, s. 53-55.

Alimcan el-İdrisi, "Mekteplerimizde Ulûm-i Diniyye Tedrisatı", *Sırat-ı Müstakîm*, 1329, c. 7, sy. 171, s. 227-228.

_____ "Mekteplerimizde Ulûm-i Diniyye Tedrisatı (2)", *Sırat-ı Müstakîm*, 1330, c. 7, sy. 173, s. 259-260.

Kazım Nami, “Dinî Terbiye”, *İslam Mecmuası*, 1332, sy. 1, s. 17-20.

_____ “Dinî Terbiye, Dinî Tedris”, *Sebilürreşad*, 1339, c. 19, sy. 479, s. 110-112.

Mehmed Akif Ersoy, “Yeni Bir Mektep Kitabı”, *Sırat-ı Müstakim*, 1326, c. 5, sy. 111, s. 115-116.

Pakize, “Dinî Dersler”, *Sebilürreşad*, 1337, c. 17, sy. 441, s. 205-206.

Satı Bey, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*: 1326, c. 2, sy. 7, s. 10-12.

Süleyman A., “Mekteplerde Din”, *Sırat-ı Müstakim*, 1329, c. 7, sy. 164, s. 127-129.

_____ “Amelî İlmihal Hakkında: İstanbul Maarif Müfettişlerinin Nokta-i Nazarı”, *Sırat-ı Müstakim*, (r.) 1326, c. 7, sy. 119, s. 252-253.

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü (1839-1922)

Osman GÜMAN

Özet

Bu yazı, Tanzimat Fermanı’nın ilanından Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar olan yaklaşık seksen yıllık süreçte telif edilen ilmihallerin serencamına dairdir. İlmihaller, öğrenci ilmihalleri, halk ilmihalleri ve dar kapsamlı ilmihaller olmak üzere üç kategoride değerlendirilmiş ve özellikle I. Meşrutiyet dönemi sonrasında ders kitabı olarak hazırlanan ilmihallerin sayısında dikkate değer bir artış gözlenmiştir. Tespit edebildiğimiz yaklaşık 200 ilmihal arasında nitelikli eserler bulunmakla birlikte, kahir ekseriyeti birbirinin tekrarı olup ders kitabı olmaya elverişli değildir. Okul ilmihallerindeki niceliksel şişmenin başlıca sebepleri: Avrupa tarzı mekteplerin açılması dolayısıyla ders kitaplarına duyulan ihtiyaç, yazılan ilmihallerin içerik bakımından yetersizliği ve nitelikli kitaplar yazma arayışı, müfredat değişiklikleri ve ders kitabı sektöründen pay alma düşüncesidir. Gerek ders kitapları ve yazarlar ve gerek eğitimciler açısından bu döneme tam anlamıyla bir kaos hakimdir. Bu sebeple özellikle II. Meşrutiyet sonrasında neşredilen gazete ve dergilerde dönemin Maarif bakanları ağır eleştirilere muhatap olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İlmihal, Ulum-i Diniye, Malumat-ı Diniyye, Din Dersleri, Tedrisat-ı Diniyye.

The Literature of Catechism from Tanzimat to the Republic (1839-1922)

Osman GÜMAN

Abstract

This article is about the history of *ilmihal* (catechism) literature written in a span of eighty years between the Tanzimat (Imperial Edict of Reorganisation) in 1839 and the end of the Ottoman State in 1922. The *ilmihal* literature, in this paper, has been covered under three categories, namely “*ilmihal* books for schools”, “popular *ilmihals*” and finally “*ilmihals* on single issues.” The number of *ilmihal* books for schools increased remarkably especially after the First Constitutional Era (*1. Meşrutiyet*). For the period in question, around two hundred *ilmihal* books were published. Although some of this literature were of high-quality, the majority was not suitable to be used as textbooks of whose content was repetitive of each other. The main reasons for the increase in the number of *ilmihal* for schools may be cited as follows: The need for textbooks due to the opening of new schools based on the European model, the insufficiency of existant *ilmihal* books and the search for writing more qualified ones, frequent change in the curriculum, and the publishers' motives for taking their share from the book market. A big chaos dominated this period with regard to textbooks, authors, and finally teachers. As an outcome, the ministers of education were severely criticised especially in the newspapers and digests published in the Second Constitutional Era (*2. Meşrutiyet*).

Keywords: Catechism, Sciences of Religion, Religion Lessons, Religious Knowledge, Religious Education.

